

vérét, de ő az egyetlen, aki az emberi érzelmek, elvek és megfontolások fölé emelkedik, és felismeri, hogy az istenek törvénye örök, mindig volt és mindig érvényes marad, hogy nem függ körülményektől, emberi okoskodástól: abszolút. Testvére eltemetésével ennek a törvénynek engedelmeskedik: az általános elv személyessé válik, személyes tetteivel az egyetemes isteni rend képviselőjét vállalta, ő egyedül, élete árán.

Antigoné tudja, hogy meg kell halnia (460), és tudja, hogy mit veszít ezáltal (916–20). Értékes személyiség, mert vállalja a temetést és az istenek jogának képviselőjét. Ha nem vállalná, nem pusztulna el, de nem is volna értékes személyiség. Az által pusztul el, ami által értékesé válik. A világ tragikus: az érték megvalósulása folytán pusztul el. Az isteni világrend érvényesül, az istenek kinyilvánítják, hogy elítélik Kreón parancsát, hogy az nem jó, de nem mentik meg Antigonét. *„Szeretteimtől megfosztottan, élve megyek, én szerencsétlen, a holtak üregébe – az istenek miféle jogának megsértése miatt? Miért kell nekem, nyomorultnak még az istenekre nézmem? Kút hívjak szövetségessül?”* – kérdi Antigoné utolsó beszédében (919–23). Az istenek hallgatnak.

Antigoné egyedül van.

Abszolút egyedül.

Kis János

HAMLET

Egy olvasat olvasata

Fodor Géziának

A HAMLET, DÁN KIRÁLYFI a közfelfogás szerint Shakespeare legtalányosabb műve. Hamlet előtt megjelenik atyjának szelleme, s tudatja vele: nem természetes halállal halt meg, öccse megmérgezte őt, hogy elorozhassa trónját és hitvesét. Felszólítja fiát, álljon bosszút a gaztettért – de csak nagybátyjával végezzen, anyja büntetését bizza az égre és a lelkiismeretre. Hamlet habozás nélkül azonosul a feladattal. Nincs kételye afelől, hogy a bosszú erkölcsileg megengedett, sőt szigorú gyermeki kötelesség. Úgy érzi, apja halálán túl az anyján esett „szepőlőt” is meg kell torolnia – a darab világában a fivér özvegyével kötött házasság bűnös „vérfertőzésnek” számít, s a bűnt csak tetézi a sietség, amivel a frigyét tető alá hozták. Hamlet személyes küldetésének tekinti, fenntartás nélkül akarja a bosszút. Minden percért, melyet nem a merénylet előkészítésére és kivitelezésére fordít, súlyos szemrehányásokat tesz magának. És mégis, csak kering a tett körül, mint az éjjeli lepke a lámpás körül, míg sorsa bele nem taszítja a lángba. Miért nem teszi meg, amit akar? Tőle magától nem tudjuk meg a választ, mert az önmaga számára is rejtély. Nem tudjuk meg a darab többi szereplőjétől sem, mert azok a bokájáig sem érnek föl Hamletnek, nemhogy megértenék azt, amit ő maga sem ért. A magyarázat el van rejtve a történések és emberi viszonylatok kusza szövegdékében.

Vannak persze, akik tagadják, hogy itt bármiféle megfejtést kívánó rejtély lappangana. Tolsztoj például úgy gondolta, hogy Shakespeare egész egyszerűen felületes és következtelen. Ám a HAMLET-et a legtöbben lenyűgözően nagyszabású alkotásnak

érezzük, s ez arra ösztökél, hogy próbáljuk megindokolni csodálatunkat: nézzünk a látszólagos következetlenség mögé, s mutassuk ki, miként válik egy páratlan világdrama formájává az, ami egy átlagos színmű esetében szerzői hibának számítana. Négyszáz évvel a tragédia megszületése után még mindig keletkeznek új megfejtési kísérletek.

A különböző értelmezések óhatatlanul vetélytársai egymásnak. Ugyanazokról a tényekről – a műalkotás zárt világának tényeiről – kell számot adniuk. Hamlet tétovázásának csak azok a magyarázatai fogadhatók el, melyek összeegyeztethetők azzal, hogy a trónörökös késlekedik ugyan nagybátyja megölésével, de egy szempillantás alatt ledöfi a kárpit mögött rejtőző Poloniust; hogy előre kitérve fortéllyal „*a holdba röpíti*” Rosencrantzt és Guildenstern; hogy a királygyilkosság történetének színrevitelével „*egérfogót*” állít Claudiusnak. A magyarázatba be kell vonni mindazt, amit Hamlet beszél, amikor a halogatásért önmagát ostorozza. Meg kell találni benne Hamlet világnézeti töprengéseinek helyét, hisz Hamlet kétségkívül folyvást a lét végső kérdésein – az élet és a halál viszonyán, a vaksors elleni lázadás és a végzet türelmes elfogadása közti választáson, a szerencse és a gondviselés természetén, az emberben lakozó isteni és állati őselem ellentétén – tépelődik. Végig kell elemezni az áruló anyához fűződő viszony kétlelkűségét. Értelmet kell adni Hamlet fordulatának a sorssal való megmérkőzés igenlésétől a gondviselés elfogadásáig és így tovább. Az az interpretáció, mely többről képes számot adni e tények közül, helyesebb, mint az, amely kevesebbet fed le.

De az eltérő értelmezések nem minden téren versenyeznek egymással. Van egy terület, ahol viszonyuk inkább kiegészítő, mint kizáró, s ez a mű és a való világ közti kapcsolat rekonstruálása. A művészet nem úgy kötődik a valósághoz, hogy a művek a saját világukon kívüli tényeket jósolnának meg vagy tárnának föl, hanem úgy, hogy a műalkotás világának tényei a külvilág felől nézve *jelentéssel telítődnek*. Ugyanaz a történet olvasható az elnyomás, az elidegenedés, az emberi természet veszélyeztetettsége vagy valamilyen más eszme megjelenítéseként. Bár a hozzá rendelhető jelentések köre akármit nem foghat át, de mégsem teljesen meghatározott. Nem azonosítható egy és csakis egy kitüntetett alapeszme, melynek látószögéből a műalkotás részletei – minden más értelmezést kizárva – jelentésteli egységbe rendezhetők. Az értelmezést kívánó tények – a mű alakjai, helyzetei, környezetei, eseményei – ugyanis egyszer s mindenkorra adottak; együttesük véges, nem bővíthető. Ha két különböző értelmezés egyaránt lefedi őket, akkor már nem kereshetők újabb tények (nem történhet meg például, hogy az egyik kritikus közreadja a főhős egy eladdig ismeretlen levelét), melyek eldönténék, hogy melyik a pontosabb. Mindkettő konzisztens olvasat lehet, mindkettő megáll. Lesz persze különbség közöttük. Az egyik megmagyarázza, miért remekmű (ha az) a vizsgált alkotás, a másik nem ad számot rendkívüli értékéről. Az előbbi jobban megfelel céljának, mint az utóbbi, hisz az értelmezés dolga éppen az, hogy racionálisan motiválja a mű által kiváltott csodálatunkat – de attól még az utóbbi nem válik érvénytelenné. A művekhez valamennyi lehetséges értelmezésük hozzátartozik, ezek együtt töltik ki „*értelmezési tartományukat*”. S a nagy mű éppen attól emelkedik a pusztán helyi érdekű irodalmi szövegek fölé, hogy nemcsak eredeti közönsége, nemcsak saját kora számára kínál anyagot az emberek alapvető problémáinak feldolgozásához, hanem más közönségek, más korok befejezetlen sokasága számára is. Noha nem interpretálható sikeresen bármely tetszőleges nézőpontból, nincs eleve kijelölve a nézőpontok köre, ahonnan termékeny módon értelmezni lehet.

Mint bármely jelentős világirodalmi alkotás értelmezései, a HAMLET olvasatai sem tartanak igényt kizárólagosságra. Ha egy olvasat sikeres, azaz meg tudja indokolni, miért tartozik a HAMLET a saját korukon messze túlmutató, egyetemes alkotások sorába, ezzel mintegy arra is rávilágított, hogy olyan drámával van dolgunk, melynek más érvényes olvasatai is lehetségesek.

Az itt következő írás egyetlen ilyen értelmezést vesz szemügyre. A mai HAMLET-olvasatok egyikéből indul ki; mintegy azt értelmezi tovább. Egyfelől szembesíti a darab lényeges tényeivel; megmutatja, hogy nem mindenről tud számot adni, s megvizsgálja, hogyan lehet az alapeszmét továbbfejlesztve jobb összhangot teremteni az értelmezés és a dráma tényei között. Másfelől javaslatot tesz az értelmezés perspektívájának módosítására, új látószög elfoglalására. Igyekszik érzékelteni, hogy a változás a mögöttes eszmét is nemhogy csorbítaná, még tovább gazdagítja. Más szóval, igazolni szeretné, hogy az értelmezés, melyet túlreagy vesz, fontos és termékeny. A mű olvasata nem vitatkozhat a művel, nem szólhat arról, hogyan kellett volna Shakespeare-nek a HAMLET-ot megírnia, az olvasat olvasata azonban vitába szállhat az interpretátorral. Én is vitatkozni fogok Fodor Gézával, akinek NAGYON TÚLREAGYRE VENNŐK, HA ÍGY VENNŐK? című tanulmányáról itt szó lesz (először 1991-ben jelent meg, majd bekerült a szerző ZENE ÉS SZÍNHÁZ című gyűjteményes kötetébe: Argumentum Kiadó–Lukács Archivum, 1998; erre a kiadásra utalnak az idézetek mellett zárójelben szereplő oldalszámok).

I

„Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt”, kiált föl Hamlet, miután elvált atyja szellemétől. De a Szellem nem azt a parancsot adta neki, hogy tolja helyre a kizökkent időt. Ő egy sokkal körülhatároltabb feladatot állított fia elé: ölje meg Claudius, alattomos gyilkosát. A Szellem egy szó említést sem tesz a világ állapotáról. Szavainak értelmét csak Hamlet terjeszti ki a kor egészére. Csak ő beszél arról, hogy felborult az erkölcsi és természeti világrend, hogy „kizökkent az idő”. Ezen a kiterjesztő látásmódon alapul Fodor Géza szerint a dán királyfi tragédiája. Az anya bűnéről mondja, de nyilván a meggyilkolt király elleni egész gatzettsorozatra érti, hogy benne Hamlet „mint cseppben a tengert látja meg a világ minőségét” (12).

Valóban: „mint cseppben a tengert”. Fodor Géza finom érzékel mutatja ki: nem egyszerűen arról van szó, hogy Hamlet minden részleges problémát nyomban a világrend általános problémájává nagyít fel. A kiterjesztés nem „diszkurzív”, hanem „szimptomatikus”: Hamlet nem segédtelemek és következtetések útján emelkedik föl az egyedi ténymegállapításoktól az általános tézisekhez, a résztől az egészhez, hanem az esetleges tényekben közvetlenül látja meg a világ egyetemes állapotát. Az ő szemében az egyes cselekedetek, az egyes emberek romlottsága „csak megjelenése az általános romlottságnak, ami túl van az individuumokon és az interindividuális viszonyokon” (19). Ezért a dán királyfi „a figurákban, a figurák által, révén, közvetítésével, a figurákon keresztül magával a világgal, a korral áll szemben, az ő konkrét drámai ellenfele nem Claudius és megannyi eszköze, hanem a »world«, a »time«, az »age«” (uo.). A cselekmény azon a síkon zajlik, ahol „Claudius és megannyi eszköze” intrikál, de Hamlet, bár maga is ebben az életre-halálra folytatott játszmában vesz részt, „túlnyomóan abban a síkban, abban a dimenzióban marad, amelyben feladatát (a Szellem parancsán túlmenően) önmaga számára megfogalmazta” (23). Ebben gyökerezik alakjának nagysága – de bukásának oka is.

Mert Hamlet nem csupán egy *másik* feladatot csúsztat a Szellemtől kapott feladat helyébe. A feladat, ahogy ő határozza meg, *más minőségű*, mint az eredeti. A Szellem által kitűzött feladat részleges és jól meghatározott. Hamlet önmaga elé állított feladata a világrend egészére vonatkozik és meghatározatlan. A Szellemtől kapott feladat végrehajtható. A hamleti feladat végrehajthatatlan. Létezik egyéni tett, mely bosszút vesz az atya gyilkosán. De nem létezik egyéni tett, mely a „kizökkent idő”-t helyretolná. „*Hamlet maga teremti meg és adja fel magának feladatát, amely nemcsak új, hanem megoldhatatlan is*”, állítja Fodor Géza (14). „*Hamlet problémája... az, hogy olyan feladatot vél magára hárulni, amely teljesíthetetlen*” (36). Ez gátolja meg abban, hogy a végrehajtható feladatot elvégezze.

De miért a behelyettesítés? Miért emelkedik föl Hamlet egy másik dimenzióba, mint amelybe a Szellemtől kapott feladat illeszkedik, s amelyen a darab többi szereplője nem lát túl, ahol azonban – tőle eltérően – valamennyien otthonosan mozognak? A kérdés nem valami további okra utal, mely magyarázatot adna Hamlet sajátos látásmódjára. A drámán belül Hamlet személyiségének e meghatározó vonása további magyarázatot nem kívánó, végső adottság. A kérdés értelme ez: mi a drámai *jelentősége* annak, hogy a főhős ezzel a – rendkívüli és ugyanakkor végzetes – szemlélettel közelít a valósághoz. A választ az elemzés végén találjuk meg: „*A Hamlet-probléma... [a] radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” problémája. „*Nem nélkülöz minden alapot, ha a HAMLET-ot az első par excellence értelmiségi drámának, sőt a paradeigmatikus értelmiségi drámának érezzük.*” (38.)

Röviden: Fodor Géza Hamlet-értelmezésének alapeszméje három főbb állításban foglalható össze. Először, a tragédia kulcsa a Szellemtől kapott feladat és Hamlet önmaga elé állított feladata közti feszültség. Másodszor, Hamlet azért nem képes végrehajtani a Szellemtől kapott feladatot, mert az ő átfogalmazásában a feladatnak nincs gyakorlati megoldása. Harmadszor, Hamlet tragédiája a modern kor egész kultúrahordozó rétegére, az értelmiségre jellemző szemlélet és magatartás, „*a radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” egyidejű létjogosultságát és veszélyességét világítja meg. Az első tézist meggyőzőnek és termékenynek tartom. A harmadik vizsgálatát írásom végére szeretném halasztani. Az értelmezés értelmezését a második tézis bírálatán kezdeném. Először azt mutatom meg, hogy Hamlet többféleképpen is értheti önmaga elé állított feladatát. Adhat neki olyan meghatározást (nem is egyet), mely – a dráma világképén belül – véges emberi lény számára valóban végrehajthatatlanná teszi. Lehetséges azonban olyan meghatározása is, melyben elvégezhető. Az előbbieket jól megfelelénék Fodor Géza olvasatának. De ha ezek valamelyikét választjuk, a HAMLET lényeges tényeivel nem tudunk elszámolni. Az utóbbi, véleményem szerint, jól fedi a tragédia tényeit, és olyan magyarázatba illeszthető, mely számot ad a HAMLET nagyságáról. De önmagában még nyitva hagyja a kérdést, hogy miért nem hajtja végre Hamlet egyik feladatát sem. Ezért azt javaslom, hogy a második tézist egy másikkal helyettesítsük. Ne abból induljunk ki, hogy Hamlet a Szellemtől kapott – megvalósítható – feladat helyett egy olyat állít maga elé, mely kivihetetlen. Inkább megfordítva, vegyük észre, hogy a Szellem parancsa az, amit nincs mód végrehajtani. Hamlet nem ölheti meg Claudiust, legalábbis akkor, ha anyja életét megkíméli. Márpedig ha Claudiust nem öli meg, akkor bele sem vághat a „kizökkent idő” helyretolásának feladatába.

De persze a HAMLET nem családi tragédia, hanem világdráma. Ezért célszerű lesz a másik végén kezdenünk az értelmezést; azon, hogy mit is jelent a nagy erejű metafora: „*kizökkent az idő*”.

II

A HAMLET világa történelmileg nem túlságosan meghatározott. Dánia éppúgy lehetne kora középkori, mint antik vagy reneszánsz fejedelemség. Vagy inkább egyik sem lehet, mivel fiktív valóságát valamennyinek az elemeiből gyúrta össze Shakespeare. A király neve latin, a királynéé germán, a királyi testőrség két tagja olasz nevet visel, a Hamlet név talán izlandi eredetű. Ugyanilyen eklektikusak a dán állam intézményei, a dán udvarban uralkodó szokások és hiedelmek is.

De ha közömbös is, hogy mikor és hol létezett Dánia, az már egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy berendezkedése dinasztikus. Ez a tengelye a társadalom és a mindenség rendjének a dráma világában. Az emberi viszonylatokat a legitím uralkodó iránti hűség tartja össze. Amikor az alattvalók lojálisak az állam fejéhez, akkor az általa megszentelt írott és íratlan törvényt is megtartják, s engedelmességük a hatalmat szilárdná, az életet mindenki számára kiszámíthatóvá teszi. A legitím uralkodó azonban nemcsak kezelhetővé teszi az életet: pusztá létezésével s azzal, hogy tettei hűek az örökletes hagyományhoz, életben tartja az erkölcsi szokásokat, és óvja a természet szakrális rendjét. Amíg az állam élén legitím uralkodó áll, az idő rendes kerékvágásában halad.

Minderről persze csak közvetve szerzünk tudomást. A történet kezdetén az idő már kizökkent. A következmények azonban világossá teszik, hogyan kell néznünk a királygyilkosság előtti rendre. Mert most minden épp az ellentéte a társadalom és a világ normális állapotának. Legitim autoritás híján senki nem tudja bizonyosan, kihez kell igazodnia, s ezért senkiről nem lehet tudni, hogy holnap kihez lesz lojális. Megjósolhatatlan, mikor lázad fel a „zavargó népség”, hogy megdöntse az illegitim uralmat, s új királyt ültessen a trónra. A jelentéktelen tanácsnok, Polonius tisztázatlan halála elegendő ahhoz, hogy az indulatok robbanásig feszüljenek, s az összeverődött tömeg azt kiáltsa, „*Tegyünk királyt! Éljen Laertes!*” Érthető, hogy a dráma „*valamennyi résztvevője (Hamletot is beleértve) színel, alakoskodik, kísérletezik, sőt játszik a másikkal*” (16). Az emberek hűségében bizonytalan Claudius sötét cselekhez és alattvalói megfigyeltetéséhez kénytelen folyamodni, s ez határozza meg az alattvalók egymáshoz való viszonyát is. Ettől lesz „*börtön*” Dániából.

Ebben a világban nem kiszámítható rend, hanem az emberek életét és biztonságát szüntelenül fenyegető vaksors uralkodik. Igaz, a „*vaksors*”, a „*sors szeszélye*”, a „*végzet*” és hasonló metaforák a HAMLET világában minden körülmények közt hozzátartoznak az egyén életéhez. De az életet teljes egészében uraló hatalommá akkor válnak, amikor a legitím rend felborul.

A legitím utalkodó meggyilkolása nemcsak az életet teszi kiszámíthatatlanná; a morális tekintélyt is szétzúzza; nincs többé követendő minta, vége az erkölcsöknek. Ez az egyik vezérmotívum Hamlet kétségbeesett jajkiáltásaiban. „*Phí! rút világ! gyomos kert, mely tenyész, / Hogy magva hulljon; dudva és üszög / Kövér tanyája. Ó, megéрни ezt!*”, mondja mindjárt első monológjában. „*...a szűkkeblű idő / Zsírjában az erénynek kell magának / A vétket megkövetni*”, veti oda anyjának nagy, négy szemközti szembesülésük során. „*Cinkos gazemberek vagyunk mindnyájan*”, közli Opheliával. „*Bánj mindenkivel érdeme szerint; melyikünk kerül el a mogyorópálcát?*”, inti Poloniust.

Mi több, a királygyilkosság feldúlja a kozmikus rendet is: ha Dániában nincs erkölcsi rend, akkor (Dánia számára) nincs rend a világegyetemben sem. Horatio mondja a Szellem megjelenését értelmezve társainak: „*Így Róma fönt-virágzó napjain, / A leghatalmasb Julius bukása / Előtt kevéssel, gazdátlan maradt / Sok sir; s belőle a leplel halott / Ma-*

kogva, nyíva járt mind útcaszerte; / Tűzfarku csillag, vérharmat, homály / A napban; és a nyirkos égitest, / Mely Neptun országán uralkodik, / Kórrá fogyott, majd mint a végnapon. / S im, zord jövőök hasonló gyászjelét, / Mintegy a balsors száguldó futárul, / S előbeszédét ránk törő gonosznak / Tüntet föl együtt a menny s föld, hazánk / Éghajlatán és honosink előtt.” Maga Hamlet is hol „veszett világ”-ról, hol „seprőjére szállt világ”-ról – önmagából kifordult világról – beszél.

Így tehát a dolgok kétféle állapotban leledzhetnek: az egyiket a legitim autoritás megléte, az erény uralma, a társadalmi viszonyok kiszámítható volta és a kozmikus rend fennállása jellemzi, a másikat a legitim autoritás hiánya, a bűn felülkerekedése, a vaksors elhatalmasodása és az egyetemes káosz. Mivel ezen az együttesen belül a legitim autoritás a kulcstényező, annak jelenlététől függ az erkölcsi és a kozmikus rend épsége, annak összeomlása vagy illegitim uralommal való fölcserélődése okozza az erkölcsi romlást és a kozmikus zűrzavart, ezért azt javasolom, nevezzük az egyik állapotot a legitimitás, a másikat a legitimitáshiány világállapotának. Nem kétséges, hogy melyik világállapotot tekinthetjük az erkölcsi helyeslés hangsúlyával normálisnak. De az már korántsem ilyen egyértelmű, hogy melyiket kell normálisnak tekintenünk abban az értelemben, hogy ez tölti ki az idők nagyobb részét. A HAMLET világában ugyanis a legitimitás állapota rendkívül borulékony.

Részint olyan esetlegességek magyarázzák ingatag mivoltát, melyek a dinasztikus hatalom szerkezetével függnek össze. Ezek közül a darab egyet mutat be: ugyanarra a területre egyszerre több fejedelmi család is jogot formálhat. Ha a jogcímek rangsora az államon belül egyértelműen tisztázott is, kifelé csak az erő dönti el, hogy ki a legitim úr valamely terület fölött. Hamlet apja párbajban megöli Fortinbras apját, a norvég királyt; szerződésük értelmében egy vitás térség a győztesre száll. De amikor harminc évvel később hírét veszi az idősebb Hamlet halálának, Fortinbras nyomban arra gondol, hogy kard élén szerzi vissza a karddal elhódított területet; a tragédia végén pedig már egész Dániáról állítja, hogy e tartományhoz „*emlékezetes*” – tehát nagy múltra visszatekintő – joga van.

De az efféle esetlegességek csak az alkalmat szolgáltatják a legitim rend felborítására. Van egy alapvetőbb indoka annak, hogy a legitim hatalom oly gyakran válik külső támadás vagy belső pártütés martalékává. Ez az ok az emberi természetben rejlik. A HAMLET embere kettős – egyszerre isteni és állati – természettel felruházott lény. „*S mily remekmű az ember!*”, mondja Hamlet Rosencrantz-nak és Guildensternnek első találkozásukkor, „*Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez!*” Mégis, teszi hozzá, „*Én nem gyönyörködöm az emberben, nem*” – majd így fejezi be: „*az asszonyban se, hiába mosolygasz*”. Rosencrantz nem érti meg a kiszólást, de a néző megérti, hisz emlékszik az első monológ híressé vált mondatára: „*Gyarlóság, asszony a neved!*” Hamlet azért nem képes gyönyörködni az emberben, mert tudja róla, hogy az isten képmására alkotott, magasabb természete alatt ott lappang az alacsonyabb, állatias természet, az ösztönlény, aki vakon követi alantas vágyait, ahogy Gertrud is hagyta magát a vérfertőző nászágyra vonszolni alig két hónappal férje halála után. Ebben a vonatkozásban az idősebb Hamlet és Claudius alakjának népmesei szembeállítására – Hüperion fűrtjei, Jupiter homloka, Mars fenyegető és parancsoló tekintete, Mercurius délcég tartása az egyik oldalon, „*üszögös kalász*” a másikon – mély szimbolikus jelentőséget nyer: Gertrud választása irracionális, „*ilyet örült sem hibáz, / Így elmehábor sem tevé soha / Rabbá az érzést, hogy választani / Épen ne tudjon, ily különbözőkben*” –

de amikor elhangzik a „*Gyarlóság, asszony a neved!*”, amikor Hamlet azt mondja Opheliának, hogy „*a szépség ereje hamarabb elváltoztatja a becsületet abból, ami, kerítővé, mintsem a becsület hatalma a szépséget magához hasonlóvá tehetné*”, akkor félreérthetlenné válik, hogy Gertrud irracionális nem valami esetlegesség, nem a királyné egyszeri silányságát tükrözi, hanem a minden emberben benne rejlő egyik őselem – az állati – elszabadulásának lehetőségét.

Fodor Géza is beszél arról, hogy a HAMLET vilásképe szerint az ember két ellentétes elemből van megalkotva. Harold Jenkinst idézve megemlíti, hogy az isten képét idéző apa és az állatiasságot megjelenítő gyilkosa testvérek, ugyanahhoz az életfához tartoznak, s hogy Hamlet önmagáról is úgy tudja, részeseedik a gyűlölt állati elemből (12 sk.). De van egy további kérdés, melyet Fodor Géza nem tesz föl: hogyan lehetséges egyáltalán a legitimitás világállapota, ha az ember ki van szolgáltatva az állati őselem irracionális késztetéseknek? Nos, úgy lehetséges, hogy az embert másik, isteni lény alkalmassá teszi az erény befogadására, s az erényt mintegy második természetévé, szokássá teheti a rendszeres gyakorlás, megzabolázva az eredendő természetünkben lakozó állatit. Anyjának mondja Hamlet: „*Jó éjt; – de bátyám ágyához ne menj: / Mutass erényt, ha nincs is. A szokás – / E szörny, ez ördög, mely öntudatát / Elnyeli teteteinknek – angyal ebben: / Hogy a szép s jó foglalkozásra is / Oly mezt, ruhát ad, mely tággá viselve / Ráillik éppen. Türtözzél ma éjjel; / S a holnap-éji megtartózkodás / Könnyebb leend; még könnyebb azután; / Mert képes a természet bélyegét / Kicserelni mintegy a szokás, lebirni / Az ördögöt, vagy csuda hatalommal / Kidobni.*” Amit Gertrud maga kellene megtegyen, azt teszi az alattvalókkal a legitim kormányzat: szokássá változtatja az erény gyakorlását, s elfojtja, az ember tudatos és erkölcsös énjének ellenőrzése alá vonja az alantas ösztönöket.

Az ember tehát nagyszerű, de ugyanakkor veszélyeztetett lény. Természetében van valami isteni, de van benne valami állatias is: ki van szolgáltatva a veszélynek, hogy úrrá lesznek rajta alantas énjének irracionális szenvedélyei. Megvan benne a célkitűző cselekvésre való képesség, de körülményei állandóan keresztezik terveit: ki van szolgáltatva a veszélynek, hogy a vaksors játékszerévé válik. Belső és külső esetlegességek boríthatják föl ésszerű életvezetését. E kettős kiszolgáltatottsággal szemben fogalmazódik meg Hamlet erkölcsi embereszménye: ideális ember az, aki egyfelől képes megzabolázni a benne rejtőző alantas szenvedélyeket, másfelől férfiasan állni a sors külső csapásait, mi több, céljainak szolgálatába állítani a véletlen szeszélyes játékát.

Azonban jóllehet anyját azzal biztatja Hamlet, hogy a szokás nemcsak „*lebirhatja*” az ördögöt, hanem arra is képes, hogy teljesen „*kidobja*” az emberből, mégis valószínű, hogy e lehetőséget csak a rendkívüli pillanat felfokozott légkörében kockáztatja meg. Opheliának mindenesetre azt mondja, hogy „*hiába oltja be az erény e mi vén törzsünket, megérik rajtunk a vad íz*”. Vagyis az állati őselem megzabolázható ugyan, de mindig ott tanyázik az emberben, és épp irracionális, vak, öntudatlan mivoltából következik, hogy soha nem tudható, mikor és hol tör fel, halomra dönteni a legitimitás világrendjét. Bárkiben benne rejtőzhet egy Claudius, aki orvul meggyilkolja királyi bátyját, vagy egy Gertrud, aki az illő gyászt is feledve siet sógorával egyesülni. (Vagy egy Fortinbras, aki katonák zreit készül feláldozni „*egy talpalat földért*”, mely „*öt aranyat*” nem ér...) Ebben a balsejtelemben rejlik a HAMLET pesszimizmusának végső alapja.

És mégis, a „*kizökkent idő*”-t mindig újra helyre kell tolnia valakinek, mert az ember tudatos feléhez méltó, az erkölcsileg igazolható világállapot csakis a legitimitás világállapota lehet.

III

Lássuk akkor, mit jelent „*helyre tolni*” a „kizökkent idő”-t. Ha az előző szakaszokban hű leírást adtunk a HAMLET világgképéről, akkor a végrehajtandó „*nagyszerű, fontos merény*”-t a következő három tett valamelyikével próbálhatjuk azonosítani.

A legradikálisabb program az volna, ha Hamlet úgy értené a feladatot, hogy magát az emberi természetet kell megváltoztatnia, kiűzve belőle az ördögöt, megszabadítva a benne lakozó istenit az állati őselem tehertételétől. Erre a vállalkozásra nincs világi minta, de létezik vallási: feltéve, hogy valahogy így érti küldetését, Hamlet a darabban kétségkívül jelen lévő – noha szellemi világát nem kizárólagosan uraló – keresztény eszmekörhöz folyamodhat gondolati eszközökért. A megváltás vitathatatlanul ilyen cselekedet: a megváltó minden ember helyett magára veszi és személyes áldozatával mintegy megsemmisíti az eredendő bűnt, melynek az emberi természetben rejlő állati a tartós lenyomata.

Ennél kevésbé radikális – valamilyen világias megoldással is összeegyeztethető – volna az a program, mely az ember eredendő természetén nem próbálna változtatni, de alaposan megújítaná a legitim kormányzat intézményi rendjét, s így tenné lehetővé, hogy a második természetté váló erény biztosabb kézzel zabolázza meg az állatias hajlamokat, s hogy az intézmények erős bástyaként állhassanak ellen a sötét ösztönök rohamainak, ha azok ritkábban ugyan s talán kevésbé elementáris erővel, de mégis csak kitörnének.

Végezetül a feladat ennél is realiztikusabb – de a pusztá bosszúálláson még mindig messze túlmutató – értelmezése szerint Hamlet dolga abban állna, hogy helyreállítsa a legitimitás korábbi állapotát. Ez a tett érintetlenül hagyná az ember elsődleges természetét, s nem változtatna a második természetén és az azt formáló intézményeken sem, de amennyire a társadalom erkölcsi rendje és a mindenség általános rendje a múltban működni tudott, mindkettőt újra működésbe hozná.

Melyik cselekvéstípusra gondol Hamlet? Ha Fodor Géza második tézise igaz, ha tehát a dráma főhőse olyan feladatot állít maga elé, melyet – T. S. Eliottól kölcsönzött szavakkal – „*a lehetséges cselekvések egyike sem képes kielégíteni*”, akkor az első két típus bármelyike megfelel vállalkozásának, a harmadik azonban nem. Esendő, véges földi lény előtt nem áll nyitva az emberiség megváltásának – az eredendő emberi természet módosításának – lehetősége. Ez olyan feladat volna, melyhez valóban nem rendelhető egyéni tett. Az intézményi rend gyökeres – az ember második természetét erőteljesen megváltoztató – átalakítása elvben tán nem lehetetlen, de a HAMLET világgképében egész biztosan az. A dráma horizontján belül nem tűnik fel más berendezkedés, mint amit a legitim uralkodó autoritása tart össze. A feladat megint csak túl van a Hamlet számára tettekkel megközelíthetón.

A harmadik cselekvéstípus azonban különbözik a másik kettőtől. A legitim rend helyreállítása a dráma világában nem eleve esélytelen vállalkozás. Rendkívül kockázatos, nagy merészséget kívánó vállalkozás, de nem olyan, melyhez a dán királyfi számára lehetséges cselekedetek eleve ne érhetnének föl. Nem állítható, hogy egyfelől ne volna „*nagyszerű, fontos merény*”, mely a bűn megtorlásán túl a világrend egészére kihat, és másfelől ne illelné meg „*a tett neve*”, azaz ne lehetne tudni, hogy miféle cselekedeteket kellene Hamletnak végrehajtania a feladat elvégzéséhez. És mégis: egyedül a harmadik értelmezés fér össze a dráma lényeges tényeivel.

Először is, semmi nem utal arra, hogy akár az emberi természet erkölcsi megújítása, akár a politikai intézmények átformálása foglalkoztatná Hamletot. Az ember alkátának őseredeti kettőssége a királyfi számára megváltoztathatatlan adottság; kerete, nem tárgya erkölcsi döntéseinek. S ugyanez a helyzet az intézményi renddel is.

Másodsor, ha a bosszú végrehajtása azért marad el, mert keresztezi egy másik feladat (az emberi természet vagy az emberi társadalom gyökeres átalakítása), melyre nincs megoldás, akkor tudni szeretnénk, hogyan akadályozza meg az elvégezhetetlen feladattal való bibelődés az elvégezhető feladat kivitelezését. Ám erre a kérdésre nincs jó válasz.

Már az sem egészen világos, miben állna a kétféle feladat közötti konfliktus. Úgy nyilván nem érthetjük a dolgot, hogy Hamletot teljesen magába szippantja az önmaga számára adott feladat, s a Szellemtől kapott feladattal nem is gondol. Másra sem gondol. A fennmaradó lehetőségek viszont nem meggyőzők. Feltételezhetnénk, hogy a két feladatot nincs mód egyszerre végrehajtani, tehát időbeli rangsorba kell rendezni őket. De az ésszerű sorrend az volna, hogy Hamlet előbb rövid úton végez a királlyal, majd pedig minden erejét és figyelmét a nagyobb feladatra (a „kizökkent idő” helyretolására) összpontosítja. Hisz Claudius megölése egyszerűbb és ráadásul sürgetőbb feladat. Egyszerűbb: nem kíván másokkal összehangolt cselekvést. És sürgetőbb, mert amíg Claudius él, Hamlet nincs biztonságban. Miért nem az ésszerű sorrendet választja Hamlet? Újabb kérdés, mely újabb magyarázatot kíván.

Vagy feltehetnénk, hogy aki helyesli az emberi természet vagy a politikai intézmények radikális átalakítását, az nem helyeselheti a bosszúállást. De ennek az elvi természetű konfliktusnak a drámában nincs nyoma. Mondhatjuk persze, hogy bármennyire jogos a bosszú, maga is része a gyilkosságok és megtorlások körfolyamatának, melyben az emberi természet alantas, állati oldala az úr. Mondhatjuk, hogy radikálisan más világot, az állati őselem kivetésén vagy teljes megzabolázásán alapuló rendet csak radikálisan más tettekkel lehet teremteni. A darab világgképéhez – mindjárt látni fogjuk – illik ez a gondolati elem. De nem a bosszú vonatkozásában. Claudius megölése a dráma perspektívájában erkölcsileg nem támadható. Semmi nem szól amellett, hogy Hamletnak oka volna kételkedni a bosszú helyes és szükséges voltában.

Harmadszor, még ha igaz lenne is, hogy a konfliktus – akár az egyik, akár a másik változatban – fennáll a kétféle feladat között, az értelmezésnek számot kellene adnia a tényről, hogy Hamlet nem érti, mi bénítja meg tetteit („*Én nem tudom, miért élek, mondogatva: / »Ez a teendő!«, bár ok, akarát, / Erő, eszköz, mind kész, hogy megtegyem*”). Ha a feladatok összeütközése az ok, akkor az értelmező bajban van, mert egyáltalán nem világos, hogy ezt a körülményt miért ne lehetne tudatosítani. A szűkös időért és emberi energiáért való verseny triviális jelenség, nem nehéz szembenézni vele. Az elvi ellentét pedig olyan jelenség, mely nem is létezik annak számára, aki hozzávetőlegesen sem fogalmazza meg magának. Egyszóval, a tézis, mely szerint Hamletot az tartaná vissza a bosszú kivitelezésétől, hogy ő egy másik, véges emberi lények számára meg sem közelíthető feladatot tűz maga elé, ez a tézis nehezen tartható.

De talán rosszul tettük fel a kérdést, amikor azt kérdeztük, hogy miért nem képes rangsorolni Hamlet a neki rendelt feladatokat. Hisz láttuk: Fodor Géza nem egyszerűen azzal jellemzi a hamletit gondolkodásmódot, hogy Hamlet minden részleges problémát nyomban a világrend általános problémájává nagyít fel. Állítása úgy szól, hogy Hamlet gondolkodásmódja „szimptomatikus”: az esetleges tényekben közvetle-

nül látja meg a világ állapotát. Ha így van, akkor lehetséges, hogy Hamlet számára a rangsorolás problémája egyszerűen nem létezik: megkülönböztetni sem tudja – nem-hogy sorba rendezni – a kétféle feladatot. Hátha abban áll a hamleti probléma, hogy ő csak olyan megoldást képes elgondolni, mely a személyes bosszú és az egyetemes rendteremtés feladatát egyszerre, egyazon tett által végzi el! Hátha az magyarázza Hamlet bénultságát, hogy ilyen – egyszerre két síkon végrehajtható – cselekedet nem létezik!

Ami engem illet, nem gondolnám, hogy ez a feltételezés átsegít a nehézségen. Hamletra úgy kell tekintenünk, mint egy költői mű hőisére, nem úgy, mint a való világot költői ihletettséggel szemlélő valóságos emberre. A dráma világában szellemek közlekednek élő emberekkel; a társadalom erkölcsi züllése a természetet is kifordítja sarkaiból; minden mindennel közvetlenül összefügg, ugyanúgy, mint Hamlet gondolkodásában. Ebben a világban Hamlet látásmódja rendkívüli ugyan, de nem torz, beteges vagy téves. Ellenkezőleg, egyedül ő lát helyesen. Ebben a világban a bosszú és a „kizökkent idő” helyretolása nem két külön síkhoz tartozik, miként a megbosszulandó bűn és a világrend felborulása sem két független eseménysor. A kettő csak a mi világképünkben válik el. Ám a mi világképünk nem azonos a drámáéval. Hogy megindokoljuk, miért bénítja meg Hamletot a gondolkodására jellemző „szimptomatikus” látásmód, föl kell tételeznünk, hogy a dán királyfi egyszerre nézi feladatát belülről, a dráma logikája szerint, és kívülről, a mi köznapi logikánk szerint. De ez igazi szarvas hiba volna.

Végezetül, amikor meg akarjuk érteni, mi az a feladat, melyen Hamlet elbukik, a drámát a befejezése felől kell néznünk. Abból kell kiindulnunk, hogy Hamlet bukása nem pusztán kudarccsal – a hős nem tudja elvégezni feladatát, de miközben viaskodik vele, olyan folyamatokat indít el, melyek mégiscsak helyretolják a „kizökkent idő”-t, lezárják a romlásnak, az állati őselem ellenőrizetlen tombolásának korszakát. Amikor Fortinbras színre lép, vége a „*Vérbűn, erőszak, természetellen / Dolgok, nem is vélt gyilkolás, kivégzés, / Ravasz, de kényszerült ölés*” sorozatának – kezdetét veheti az új, legitím dinasztia uralma. S Hamlet halála percében nem azt üzeni az utókornak, hogy váljanak új emberekké, vagy alkossanak új társadalmat. Azt üzeni, hogy „*Fortinbrasra száll az ország*”, és hogy ő maga is Fortinbras királyságára szavaz („*övé haldokló szavam*”). Ezzel a kibontakozással összhangban kell látnunk Hamlet feladatát. De csak a harmadikként szemügyre vett meghatározása felel meg neki.

Hamlet nem elvetélt vallási forradalmár és nem kudarcot vallott társadalmi reformer. Időképe nem lineáris, hanem ciklikus; nem előrehalad, a korábnál többre értékelt állapotok felé, hanem körben forog a legitimitás és a legitimitáshiány világállapotai közt. A „*Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt*” metaforája olyan feladatra utal, mely ezen a cikluson belül tornyosul a hős elé. Azt kellene visszaállítania, ami volt.

Ám ha a feladat megvalósítható, változatlanul nyitva áll a kérdés: mi magyarázza, hogy Hamlet még csak bele sem vág a végrehajtásába.

IV

Érdeemes azon kezdeni, hogy közelebbről szemügyre vesszük, miféle nagyszabású tettek sorát kellett volna Hamletnak végrehajtania, hogy a „kizökkent idő”-t helyére tolja. A szó szoros értelmében szemügyre vehetjük, mert a darab utolsó jelenetében a világrend helyreállításához szükséges feltételek szinte maradéktalanul ott vannak a színen. Claudius halott. Gertrud halott. Nincs utóduk, aki tőlük eredeztethetné jogcímét a trónra. Laertes halott: nincs, aki azon a címen folytatná a pártütést, hogy Polonius halálát bosszulja meg. „*Rosencrantz és Guildenstern halott*” (tetemük valahol mástutt fekszik, de halálhírüket meghozza az Első követ); sorsuk minden udvaronc számára intő példa: a trónbitorló kiszolgálása nem marad büntetlenül. Ophelia halott (csak ő és apja nincsenek jelen sem testi valójukban, sem a túlélők szavaiban): nem szülhet gyermekeket, akinek a nagyapja és nagybátyja halála miatti bosszú válhatnék romboló szenvedélyévé. S halott maga Hamlet is, az egyetlen, aki ha életben marad, kétségbe vonhatná Fortinbras trónigényét. Röviden: mindenki halott, aki valami módon belekeveredett a gyilkosságok és bosszúállások öngerjesztő forgatagába; akár az ősbűn elkövetőjeként, mint Claudius, akár a „*parázna, vérműző barom*”-mal sietve egybekelő, gyarló asszonyként, mint Gertrud, akár a bűnös bitorló silány szolgájaként, mint Polonius és Rosencrantz–Guildenstern, akár a nemes bosszút hitvány orgyilkossággá, önmagát „*becstelen eszköz*”-zé züllesztő lovagként, mint Laertes, akár a jogos megtorlás – ha nem is teljesen szennyezetlen – pallosaként, mint Hamlet, akár teljesen ártatlanul, mint Ophelia. Erre a vérfürdőre volt szükség az új kezdethez. Ezt a vérfürdőt kellett volna Hamletnak *megterveznie* és könyörtelen tudatossággal *végigcsinálnia* – kiterjesztve a gyilkosságok sorozatát a háttérben készülődő külső vetélytársra, Fortinbrasra s annak minden fegyverbíró rokonára és vazallusára is –, hogy ő legyen az, aki a hullahegyeken mind magasabbra emelkedve trónra lép.

Ez nagyobb szabású, de egyszersmind kétesebb „*merény*” volna, mint a bosszúállás. Képzelnék el, hogy Hamlet leszúrja Claudius; a haldokló segélykiáltására berontanak a terembe Claudius szolgálói, és végeznek a királyfival. Hamlet meghal, de a rábizott bosszúművet maradéktalanul elvégezte. A „kizökkent idő”-t azonban nem toltá helyre: halála csak egy epizód a helsingőri trón birtoklásáért dúló marakodásban. Ahhoz, hogy a világrend helyreálljon, Hamletnak – akárcsak az eredeti Amleth-legenda hőségének – meg kellene győznie a „*zavargó népség*”-et, hogy királygyilkos tette jogos és üdvös cselekedet volt. Meg kellene akadályoznia, hogy vele szemben próbálják királlyá ütni akár Laertest, akár Fortinbrast, akár valaki mást. Végeznie kellene lehetséges kihívóival s azok lehetséges megbosszulóival. Mivel nem kezdhetné tiszta lappal az uralkodást, mint a végszóra érkező Fortinbras, ezért hosszú ideig vaskézzel kellene kormányoznia, értésére adva minden tanácsnoknak, udvaroncnak, lovagnak és testőrnek meg a „*zavargó népség*”-nek, hogy övé az erő és a hatalom, s jaj annak, aki ellene lázad vagy fondorkodik. Mindez nem lehetetlen, de egészen rendkívüli férfit kíván, még hozzá két tekintetben is.

Először, az az ember, aki a „kizökkent idő”-t helyretolja – nevezzük őt új fejedelemnek –, képes kell legyen arra, hogy megzabolázza a vaksorsot. A „kizökkent idő” a kiszámíthatatlan veszélyek, az előre láthatatlan sorsfordulatok ideje. Hamlet azt mondja Horatióknak: „*te... férfi vagy, ki a / Sors öklözését vagy jutalmait / Egyképp fogadtad*”, s kétségkívül ezt az ideált kívánja életében megvalósítani maga is. Az új fejedelem azonban nem maradhat meg annál, hogy *férfiként viseli el a sorsát*. Neki *maga alá kell*

gyűrnie a sorsot; ő kell legyen az az ember, aki érvényt szerez a törvények és szokások hatalmának, s ezáltal kiszámíthatóvá teszi a kiszámíthatatlant, rendet visz a káoszba, helyreállítja a tudatos és erkölcsös elem ellenőrzését a vak ösztönök fölött.

Másodsor, az új fejedelemnek készen kell lennie arra, hogy az erkölcsi rend helyreállítása érdekében merész eltökéltséggel túllép az erkölcs parancsain. Említettem már, Claudius megölni a HAMLET világán belül nem bűn. Hamlet nem mindig biztos benne, hogy a Szellem igazat beszélt, de abban rendíthetetlenül biztos, hogy *ha* igazat beszélt, *akkor* a bosszú megengedett, sőt kötelező. Abban azonban már nem ennyire biztos, hogy Poloniust helyes volt ledöfni, hogy helyes volt Rosencrantznak és Guildensternnek gyilkos csapdát állítani. Abba pedig, hogy a gyermekien ártatlan Ophelia megtérbolyodásáért és haláláért őt is felelősség terhelheti, belegendolni sem képes. Pedig Poloniust önkívületi állapotban szúrta le, Ophelia vesztét nem szándékosan és csak közvetve okozta, s még a Rosencrantz és Guildenstern elleni cselvetést is igyekszik úgy beállítani önmaga és Horatio előtt, mintha az hirtelen sugallat hatására végrehajtott „meggondolatlan tett” lett volna, aminek átgondolását a rendkívüli sietség nem engedte meg – jóllehet már angliai útja előtt közölte anyjával, hogy cselre csellel fog válaszolni, s „*holdba röpíti*” a két urat. Mi ez ahhoz képest, hogy mint trónkövetelő, olyan cselekedetek sorozatát kényszerülne végrehajtani, melyeknek részint eltervezett célja, részint előre látható következménye, hogy meghal egy sereg ember, aki nem követett el bosszúért kiáltó bűnt – köztük sok olyan is, aki teljességgel ártatlan, mint Ophelia!

Mindezt a dráma nem taglalja, csupán a végkifejlet felől világítja meg: azzal, hogy a kölcsönös gyilkosságok sorozata – és éppen ez, semmi más – olyan ember előtt nyitja meg az utat a trón felé, aki alattvalóinak roppant szerencséjére tiszta lappal kezdheti meg az uralkodást. Az idő visszazökkenésének stratégiai és erkölcsi dilemmái nem véletlenül maradnak homályban egészen eddig a pillanatig. Csak akkor vetülhetne rájuk fény már korábban is, ha Hamlet kísérletet tenne rá, hogy elvégezze azt, amire született: a „kizökkent idő” helyretolását. De nem tesz rá kísérletet.

V

Annyit már tudunk: nem azért halogatja a cselekvést, mintha az új fejedelem feladatát „*a lehetséges cselekvések egyike sem [volna] képes kielégíteni*”. De azt is tudjuk: a szükséges cselekvések egészen rendkívüli embert kívánnak, aki mind stratégiai képességeit, mind az erkölccsel szembeni szuverenitását tekintve magasan az átlag fölé emelkedik. Nem lehet, hogy ez a megközelítés rehabilitálja Goethe értelmezését? „*[N]agy tett nehezedik egy tetre nem született lélekre* – írja Goethe a WILHELM MEISTER TANULÓÉVEI-ben. – *...Itt tölgyet ültetnek egy drága edénybe, amelynek csak kedves virágokat lett volna szabad magába fogadnia...*” Ezt a magyarázatot azzal szokás cáfolni, hogy hiszen Hamlet nem habozik leszúrni Poloniust és így tovább. Az ellenvetés rendben is van, amíg csak azt firtatjuk, hogy a személyes bosszút miért nem hajtja végre Hamlet. Ezt valóban nem indokolja, hogy Claudius megölése meghaladná erejét. De, mint láttuk, a „kizökkent idő”-t helyretolni nagyobb dolog, mint a királyt leszúrni. Sokkal nagyobb formátumra van szükség hozzá. Jogos hát a kérdés: megvannak-e Hamletben az új fejedelem képességei?

Fortinbras válasza igenlő. Szerinte Hamletból, „*ha / Megéri, nagy király vált volna még*”. De minek szánja a tragédiát lezáró szavait? Igaz megállapításnak az elbukott

vetélytárs uralkodói képességeiről? Szónoki aláfestésnek a halott trónörököszt megillető díszsortúzhöz? Alighanem inkább az utóbbinak. Tegyük fel mégis, hogy Fortinbras úgy hiszi, Hamletban megvolt az igazi fejedelem lehetősége: van-e mód megerősíteni vagy cáfolni vélekedését? A dráma sem ehhez, sem ahhoz nem szolgál perdöntő bizonyítékokkal. Hamlet olykor azt az érzetet kelti, hogy valóban uralkodásra termett. Közvetlenül a végkifejlet előtt, a temetői jelenet után és a párviadal-jelenet előtt így kommentálja Rosencrantz és Guildenstern elintézését: „*Egyik se nyomja lelkem; buktijok / Önnön csuszás-mászásukból ered. / Veszélyes ám, ha két hatalmas ellen / Bószúlt rohamja s vívó-tőre közzé / Hitvány elem kerül.*” Ebben a pillanatban úgy tűnik, Hamletban megvan a rend visszaállításához szükséges szuverenitás. Másutt azonban nem így érezzük. Polonius halála kapcsán Hamlet szinte magyarázkodva hártja el magától a felelősséget: „*Sajnálom; de ha így tetszett az égnek / – Büntetve őt velem, s engem vele –, / Hogy én legyenek szolgája, ostora...*” Ez nem a maga uralma alá hajtó ember beszéde. S a dráma második felében Hamlet egyre inkább úgy viselkedik, mint aki már nem hiszi, hogy ilyen ember szunnyad benne.

Akkor hát mégiscsak Tolsztojnak volna igaza, aki szerint Hamlet jellemzése egyszerűen következetlen? Ha a dráma alakulását azzal kívánnánk magyarázni, hogy szakadék van a hős formátuma és az önmaga elé állított feladat megkívánta formátum közt, akkor a tisztázatlanság ezen a ponton valóban zavaró volna. Ha azonban a történet nem arról szól, hogy Hamlet azért nem vág bele a dán királyság és a világ rendjének helyreállításába, mert hiányoznak belőle az új fejedelem tulajdonságai, akkor a dráma nyugodtan nyitva hagyhatja a kérdést, hogy ha mégiscsak nekilátna a feladatnak, vajon fel tudna-e nőni annak magaslataira. Hamlet alakja kétségkívül talányos marad a drámai cselekmény szempontjából lényeges tetteinek és mulasztásainak megindoklása után is, de a fennmaradó homály nem aggályos – inkább teltebbé teszi a hős auráját –, ha közben a történet s benne Hamlet szerepe kellően motivált. Az, hogy mekkora fejedelem válhatott volna Hamletból, szintén olyan talány, melyet nem okvetlenül szükséges megfejtenünk.

Ám ha nem a drága edény volt gyöngé a tölgyfa befogadásához, akkor mi okozta a katasztrófát? Azzal kezdeném, hogy sorra veszem a döntő jelentőségű tényeket, melyekre közös magyarázatot kell találnunk. Először, Hamletnak egyszerre két feladatot kellene megoldania; az egyiket a Szellem szabta neki, a másikat ő állította maga elé. Másodsor, amikor a Szellem felszólítja őt, hogy végezzen Claudiuszal, egyszersmind arra is figyelmezteti, hogy anyját nem szabad megölnie. Harmadszor, Hamlet önmagának sem tud számot adni róla, miért nem hajtja végre a Szellem parancsát: olyan indíték tartja vissza a döntő lépéstől, mellyel nem képes szembenézni. Negyedszer, az anyjával való – egyetlen – négy szemközti találkozásig Hamlet, minden megtorpanás ellenére, előrehalad a tett végrehajtása felé („*egérfogó!*” állít Claudiusnak), és arra törekszik, hogy olyan legyen, mint az, „*kinek / Vérvél úgy vegyült itélete, / Hogy nem merő síp e sors ujjá közt, / Oly hangot adni, milyent billeget.*” A találkozás után Hamlet többé nem ugyanaz az ember. Még *készen áll* arra, hogy bármikor végrehajtsa a Szellemtől kapott feladatot, ha szembekerülne vele, de már nem *keresi* az alkalmat a bosszúra. Az események áttekinthetetlen fordulataiban immár nem vaksorsot lát, melytől önmagát függetleníteni a küzdő ember célja, hanem gondviselést, melynek az egyén csupán eszköze.

Alighanem látható, hova készülök kilyukadni. Ahhoz, hogy a „kizökkent idő”-t helyretolja, Hamletnak meg kellene ölnie Claudiuszt. A bosszúmű elvégzése nem csu-

pán feltétele – döntő jelentőségű része is a rend helyreállításának: el kellene foglalni a trónt, s amíg Claudius él, a trón nem üres. De ahhoz, hogy Claudius megölhesse, Hamletnek rendeznie kellene viszonyát az anyjával. Csakhogy ez a viszony nem rendezhető. Ezért Hamlet állandóan halogatja a merénylet végrehajtását. De mivel nem képes szembenézni azzal, hogy mit is szeretne anyjától – mivel az, amit szeretne, lehetetlen –, így arról sem tud számot adni magának, hogy a végső tettől mi tartja vissza. Nem öli meg Claudius, s nem tudja, miért; viszont, mivel Claudius nem öli meg, a „kizökkent idő” helyretolásába sem foghat bele. A két teendő – a bosszúé és a rendteremtése – valóban összefügg, de az összefüggés véleményem szerint a fordítottja annak, amit Fodor Géza feltételez. Hamlet nem azért halogatja a bosszút, mert közte és a Szellemtől kapott feladat között ott tornyosul az önmagának adott másik feladat, hanem megfordítva: azért késlekedik a világrend helyreállításával, mert nem képes végrehajtani a Szellemtől kapott feladatot. S nem azért, mert gyenge hozzá, hanem azért, mert közte és a Szellemtől kapott feladat között ott tornyosul a parancs, hogy anyját ne bántsa.

VI

Az idő kizökkenését Hamlet személyes életében is megéli, mint a családja erkölcsi rendjében bekövetkezett katasztrófát. De a család krízise is két részre válik. Egyfelől Claudiuszal, apja gyilkosával állítja szembe Hamletot. Másfelől Gertruddal, apja áruló-jával. Nemcsak az aljas merénylet – az árulás sem maradhat válasz nélkül.

Az özvegy királyné önként sietett egybekelni a „*parázna, vérnószó barom*”-mal. Az isteni Hamlet király után az állati Claudius – ráadásul első férjének fivérét – választotta, s ezzel beszennyezte a Hamletok becsületét. Ezt a szennyet külön is le kell mosni. Az idősebb Hamlet és Gertrud gyermekeként *ezt* a feladatot is a királyfinak kell elvégeznie. De hogyan végezhetné el?

Képzelnék el, a Szellem azt mondja Hamletnak: öld meg Claudius, és anyádat se kíméld. Vagy csupán nem tiltja meg neki, hogy anyja életére törjön. Lehet, hogy akkor a fiú megölné Gertrudot? Vagy akkor egy másik, egy lelkiismereti konfliktuson öröklődne fel: azon, hogy meg kellene ölnie egy védtelen nőt, aki ráadásul a tulajdon anyja? Ezt ugyanúgy nem tudhatjuk, mint ahogy nem tudjuk azt sem, képes volna-e felemelkedni Hamlet az új fejedelem szerepköréhez, ha egyszer megölné Claudius, és magának követelné Dánia trónját. A dráma világa zárt, nincs benne helye tényellen-téses hipotéziseknek. De nem is kell ismernünk a választ. Annyit enélkül is tudunk, hogy ha Claudiuszal együtt Gertrudot is elérné a bosszú, vére lemosná a Hamletokon esett gyalázatot. Ha azonban Gertrudnak élnie kell, akkor csak az ő megtisztulása állíthatja helyre a Hamlet-ház méltóságát. Amíg „természetellenes” módon együtt hál Claudiuszal, a folt ott éktelenkedik a Hamletokon. Addig nem zökken helyre a család ideje, amíg az asszonyt – miként a Szellem sejteti – valóban mardosni nem kezdi a lelkifurdalás, s az önvád terhe alatt nem szakít férjével, nem áll át egyértelműen a fia oldalára.

Ha a királyfi számára fontosabb volna a bosszú, mint anyja megtisztulása, akkor eldönthetné persze, hogy sorsára hagyja Gertrudot, s a tettek mezejére lép. Csakhogy nem így áll a dolog. Az anya árulása közelebbről érinti őt, mint az apa fivérének gyilkos cselekedete. Amikor Hamlet először megjelenik a színen, még csak a királyné vétkéről tud; arról csupán homályos sejtése van, hogy a „*parázna, vérnószó barom*” megölte apját

(„*Ó az én próféta lelkem*”, kiált föl, amikor a gyanú bizonyossággá válik; addig azonban szót sem ejt erőszakos halálról). De a világgal máris meghasonlott. Miután atyjának szelleme beavatja a gyilkosság titkába, felháborodása először Gertrud ellen fordul, s csak azután Claudius ellen: „*No, jaj! rémséges asszony! / Ó, gaz – mosolygó, átkozott gazember!*” Az udvari bolond koponyája a temetőjelenetben megint csak Gertrudot juttatja eszébe, nem Claudius: „*No, eredj ő asszonysága öltözőjébe, s monddjad neki: fesse bár magát ujjnyi vastagon, erre jut az arca.*” (Nem fordul elő, hogy Hamletot bármi is nagybátyjára emlékeztetné annak távollétében!) A halál pitvarában Hamlet búcsút vesz Gertrudtól („*Is-ten veled, boldogtalan királyné!*”); Claudiushoz azonban nincs szava. Amikor leszúrja, akkor sem az apa halálát olvassa a fejére, hanem az anyáét („*Kövesd anyámat!*”).

Első monológja, mely még a Szellemmel való találkozás előtt hangzik el, oly magatehetetlen kétségbeesésről tanúskodik, mint egyetlen későbbi sem. A fiú, akiben anyja tettének láttán minden összetört, nem is gondol arra, hogy bármit tehetne: egyetlen gondolata az undor kiváltotta halálvágy: „*Ó, hogy nem olvad, nem hígul s enyész / Harmattá e nagyon, nagyon merő hús! / Vagy mért szegezte az Örökkévaló / Az öngyilkosság ellen kánonát?*” A Szellem közlése kirántja ebből az állapotból. Szinte áldás neki, hogy nagybátyja nemcsak anyját és trónját orozta el, de olyat cselekedett, ami bosszúért kiált: megölte apját. Van tehát mit tennie; s azonnal fel is tör belőle a tettekrekesés: „*Ó, hadd tudom hát, s oly gyors szárnyakon; / Mint a fohász s szerelmi gondolat, / Szálljak bosszúmrá.*” Amikor azonban a Szellem a tudomására hozza, hogy anyját kímélnie kell, új helyzet keletkezik. Hamlet természetesen meg akarja ölni Claudius. De ha előbb végez vele, mint hogy anyját sikerült volna bűnbánatra bírni és elszakítani a bitorlótól, akkor *családjában* a „kizökkent idő” soha nem találhat vissza a rendes kerékvágásba. Gertrud számára addig áll nyitva az őszinte megbánás és jóvátétel lehetősége, amíg Claudius él. Amíg Claudius él, Gertrud szabadon választhatja Hamletot. Amíg Claudius él, Gertrud bizonyíthatja, hogy teljesen nem ölte ki magából az erényt, hogy úrrá tud lenni állati szenvedélyén. De csak amíg Claudius él. Claudius meg kell ölni. Claudius nem szabad megölni.

Ezt a dilemmát Hamlet nemcsak feloldani – tudatosítani is képtelen. Nem kell a pszichoanalízis első generációs mítoszaihoz folyamodnunk, hogy észrevegyük: a fiú nem láthat a mélyére zavarodottsága okainak. Mindent Gertrud megtisztulására kell föltennie, de nem hihet Gertrud megtisztulásában. A Szellem kétértelmű szavai azt a sejtést ültetik el benne, hogy anyja nem a gyilkosság után, hanem már a gyilkosság előtt állt össze a nagybátyjával („*Ki bűvös ésszel, csáb ajándokokkal / ...megnyeré gyalázatos / Kéjére színleg feddhetlen királyném*”), tehát valószínű résztvevője a bűncselekmény kitervelésének s talán a kivitelezésének is. Ám ha Gertrud részt vett férje meggyilkolásában, akkor semmit sem ér a szakítás Claudiuszal. A gyilkosságban való részvétel visszavonására nincs mód, az jóvátehetetlen. Hamlet mégsem viselheti el, hogy anyja ne szakítson Claudiuszal, mert a szennyes folt ott van apján is, rajta is. Gertrudnak szakítania kell Claudiuszal. Semmi sem változik, hiába szakít Claudiuszal. Ezt lehetetlen ép ésszel feldolgozni.

Így fest Hamlet viszonya anyjához egészen a kettejük négy szemközti találkozásáig. Akkor egy pillanatra úgy tűnik, meg lehet oldani a csomót. Ez a jelenet a dráma fordulópontja. Nagyon fontos, hogy tisztán lássuk a dinamikáját.

A nagy szembeülésre az „*egérfogó*”-jelenet éjszakáján kerül sor. A színelőadás után Hamlet kezdetben elégedett, szinte vidám. Ügyesen és könnyedén állította föl a csapdát nagybátyjának. Élvezettel játszotta a játékot (Király: „*Hallottad a meséjét? Nincs benne*

valami bántó?” Hamlet: „Nincs, nincs; hiszen csak tréfálnak, tréfából mérgeződnék; semmi bántó a világon.” Király: „Hogy is hívják a darabot?” Hamlet: „Az egérfogó. Hogy miért úgy? Képletesen”). Claudius önleplezése felvillanyozza („Nos, barátom [ha másképp szerencsém hátat fordítana], ez, meg egy toll-erdő, meg egy pár vidékies szalagocska kivágott cipőimen, nem bejuttatna engem akármely színészcsapatba, vagy hogy?”). Most úgy érzi, benne is megvan a képesség, melyet a legfőbb erényként tisztel: hogy ne váljék a sors – más emberek áttekinthetetlen tervei – játékszerévé, hanem az legyen, aki ő akar lenni („A keservét! azt hiszitek, könnyebb énrajtam játszani, mint egy rossz sípon? Gondolatok bármilyen hangszernek: rám tehetitek a nyeret, de nem bírtok játszani rajtam”). Birtokában van képességeinek, ura önmagának. Elhisszük róla, hogy végre tudná hajtani a királygyilkosságot.

S íme, feltűnik Polonius az üzenettel, hogy anyja a lakosztályába várja. Hamlet egyszeriben elveszti önuralmát; agyát vak düh borítja el, tettekre szövege önkivületi állapottá fokozódik. „Most van az éjnek rémjáró szaka, / Minden sir ásít, s maga a pokol / Dögvész lehell ki. Most hő vért megimmám, / S oly szörnyű tettet bírnék elkövetni, / Hogy a napfény reszketve nézne rá”, tör föl belőle a gyilkos indulat. Kinek a „hő vérére” szomjazik Hamlet e kísértetórán? Bizony Gertrudéra. Hisz amikor hirtelen felocsúdik, arra figyelmezteti magát, hogy anyját nem szabad megölnie: „Ó, szív! el ne nyomd / Természeted, s ne hadd, hogy e kebelbe / A Néro lelke szálljon valaha: / Legyek kegyetlen, ne vértagadó. / Dobjon szavam tört, ne rántson kezem.”

Hamlet tehát azzal lép be a királyné szobájába, hogy megölné, de nem teheti. Olyan veszett dühvel támad Gertrudra, hogy az asszony halálra rémul, azt hiszi, fia valóban az életére tör. Segítségért kiált, a kárpit mögött hallgatózó Polonius visszhangozza a kiáltást, Hamlet egy hirtelen mozdulattal odaszúr, s megöli az öregembert. Ekkor még mindig magánkívül van (Királyné: „Jaj! mit tevé?” Hamlet: „Hát tudom én, mit. A királyt?...”). És most, az indulat tetőfokán, amikor minden gát leomlik, kibuggyan belőle, hogy anyja apjának gyilkosa (Királyné: „Ó, mily hebehurgya, véres munka ez!” Hamlet: „Véres biz ez, s majd oly gonosz, anyám, mint / Megölni egy királyt, s öccsével élni”).

Itt következik be az első fordulat a jelenetben. „Királyt, megölni?” – tör föl a döbönt kérdés Gertrudból, s őszinte megütkezésé bizonyossá teszi: az anya nem volt részese a büntettnék. Első szavaival Hamlet még megerősíti ugyan a vérvádat („Azt mondtam, igen”), de csak a kezdeti dühkitörés lendületével, mint aki őrzöngésében megkésve fogja föl, mit is hallott. Többé célzás sem esik arra, hogy az asszonymak szerepe lett volna férje megölésében. A jelenet második szakaszában kizárólag a „vérfertőző” nász a vád tárgya: Hamlet amiatt ostorozza anyját, hogy az nagyszerű férjét feledve sietett egyesülni annak „üszögös kalász” öccsével („Tekints e képre, s e másikra itt...”).

De még ekkor is a végsőkig felfokozott állapotban van; anyja száналmas könyörgése még mindig csak fokozza dühét. Királyné: „Ó, ne mondd tovább! Fülemben mint tör hatnak szavaid; / Ne többet, édes Hamlet.” Hamlet: „Egy gyilkos, egy gaz; / Egy szkláv, ki első férjed tizedének / Még huszadrésze sincs; egy vész király! / Ország, uralkodás zsebtolvaja, / Ki polcra lópta el a koronát, / Úgy dugta zsebre.” Királyné: „Ó, ne többet.” Hamlet: „Egy kapca-, rongykirály.”

A dühkitörés tetőfokán azonban váratlanul színre lép a Szellem. „Csak azért / Jövök, hogy edzsem tompult szándokod”, kezdi, de mihelyt túl van a kötelező intelmen, másról kezd beszélni. Nem Claudiusról, hanem Gertrudról. Figyelmet, sőt gyengédséget kér Hamlettől anyja számára: „De nézd, anyádon mily rémulat ül, / Ó, lépj közéje s vívó lelke közé: / Minél gyöngébb a test, a képzelet / Annál erősbben működik. / Szólj néki, Hamlet.”

Nem lehetetlen úgy értelmezni ezt a közjátékot, hogy a Szellem nem jelenik meg

igazi valójában, csupán Hamlet lázas képzelete idézi meg. Hisz a királyné észre sem veszi, noha az első találkozáskor nemcsak Hamlet látta, hanem Horatio és Bernardo is. Ha így van, akkor a látomás arra kell a fiúnak, hogy tárgyasítsa és magasabb tekintéllyel ruházza föl vágyát az anyjához való közeledésre. Az is lehetséges persze, hogy a Szellem valóban megjelenik, csak hogy Gertrud *nem láthatja*. Ez esetben a Hamlet és anyja észlelete közötti teljes meg nem felelés azt vetíti előre, hogy Hamlet kísérlete hiábavaló: anyja nem lesz képes felismerni új férje testi valója fölött az elárult, régi férj árnyékát.

Az értelmezőnek nem okvetlenül kell választania a két lehetőség között. Bármelyiket fogadjuk el ugyanis, a Szellem belépésének dramaturgiai helyi értéke ugyanaz marad. Mint arra Lessing a HAMBURGI DRAMATURGIÁ-ban rámutatott, a Szellem nem önálló szereplője a drámának. Nem képzelhető el, hogy monológba kezdjen, vagy Hamleton kívül bárki mással beszédbe elegyedjen, netán közvetlenül megszólítsa a nézőt. Mi csak Hamlet szemével látjuk őt, csak azt látjuk, ahogyan Hamletra hat. S akár úgy van, hogy a látomás ezúttal csupán a fiú érzékszalódása, akár úgy, hogy most is kísérteties valóság, a Szellem mindenképpen a megfelelő pillanatban tereli Hamlet figyelmét Gertrud felé. Éppen akkor, amikor a királyfi már oda tud fordulni anyjához: már nem áll közöttük a gyanú, hogy az asszony részt vett az apa meggyilkolásában. A fiú szenvedélyes haragja, melyet újra és újra a csúcspontig gerjeszt a tehetetlenségérzés, csillapodni kezd; az érzelmek áradása a megoldás felé terelődik. Úgy tűnik, elhárult az akadály, Hamlet most már ki tudja mondani anyjának s ezáltal – először és utoljára – önmagának is, hogy voltaképp mit vár tőle: „*Kettéhasítád szívemet, fiam*”, szakad ki Gertrudból, mire Hamlet: „*Ó, hát hajtsd el a rosszabb felét, / S kezdj a maradtal tisztább életet.*” S itt következik a hosszú rábeszélés, melyből már idéztünk. A fiú annyira szeretné hinni, hogy ők ketten mostantól ugyanazon az oldalon állnak, hogy vakmerően feltárja titkait a királyné előtt; megmondja neki, hogy nem őrvült, csak színleli a tébolyt, s azt is közli: tudja, hogy Rosencrantz és Guildenstern tört készül vetni neki Angliában, de sebj, ő majd végez velük. Ezzel ér véget a lakosztályjelenet.

A remélt fordulat azonban nem következik be. Gertrud állja ugyan a szavát, nem adja ki Hamlet titkait Claudiusnak, de már a következő jelenetben kiderül az is, hogy eszébe sem jut követni a fiú tanácsát, nem szakít a királlyal. A nagy kibeszélésnek semmiféle következménye nincs a személyiségére; még most sem méri föl helyzetét; nem gondol bele, hogy Hamlet talán tud valamit korábbi férjének haláláról, ami új fénybe állíthatja második házasságát; nem gondol bele, hogy méltatlan az isteni király özvegyéhez annak állatias öccsével élni: egyszerűen meg akarja tartani a fiát is és a férjét is. Alighogy vége kettejük drámai szembesülésének, már Claudiuszal tanácskozik arról, hogy mi legyen az egyre terhesebb Hamlettel, s egy szava sincs a terv ellen, hogy a királyfit Angliába küldjék, noha most már tud a készülő merényletről.

Hamlet természetesen nincs jelen, és nem tudjuk meg, végül is mikor s mi módon derül ki számára, hogy anyja erkölcsi megtérésére nem számíthat. De amikor útra kel Angliába, már tisztában kell lennie az igazsággal. Hisz amikor – útban célja felé – találkozik Fortinbras Lengyelországba tartó csapataival, és a halálba induló katonák látán újra előveszi a lelki furdalás, utolsó nagy önvádmonológja után nem fordul vissza, hanem megy tovább Anglia felé. A hasonló szerkezetű színészmonológoknak még volt konzekvenciája: ezután rendezte meg Hamlet az „*egérfogó*”-jelenetet. A katonamónológot már nem követi a bosszúval összefüggésbe hozható cselekedet.

Ahogy az „*egérfogó*”-jelenet előtt Hamlet még adhatott némi csekélyke esélyt annak,

hogy a Szellem talán megtévesztette őt, s Claudius talán mégsem gyilkos, úgy a lakosztályjelenet előtt is volt valami esélye, hogy *ebben* a bűnben az anya ártatlan. Ezért bármennyire összekuszálta is terveit a gyanú, Hamlet még azzal az öntudatlan reménnyel készülődhetett Claudius megölésére, hogy anyja erkölcsi feltámadása talán nem reménytelen, s talán még időben bekövetkezik. A lakosztályjelenet eloszlatja a gyanút, és tudatos, kimondott követeléssé teszi a reményt. De röviddel ezután eldől, hogy az anya így sem, úgy sem fordul szembe a gyilkos nagybácsival. Hamlet próbát tett – és kudarcot vallott. Többé a lelke homályos mélységeiben sem remélhet új fordulatot. De attól még marad a leküzdhetetlen óhaj, hogy a fordulat mégis következék be. Csak éppen végleg visszasüllyed az eszmélet számára hozzáférhetetlen mélyrétegekbe.

Soha nem jön el a pillanat, amikor Claudius halála ne volna túl korai. Claudius meg kell ölni, de semmit nem szabad tenni, ami siettetné a leszámolást. Hamlet még készen áll a bosszú végrehajtására, ha a sors kézközelbe hozná a tettet, de már nem áll készen arra, hogy maga határozza meg, mikor és milyen körülmények között hajtja végre a neki rendelt feladatot. Az anyjával tett kísérlet kudarcra, ennek a tudatosan föl nem dolgozott, de mégis a lelkében munkáló hatása okozza a sokat emlegetett törést Hamlet magatartásában, ez magyarázza, hogy tépelődéseiben a sorssal való megmérkőzés szándéka két másik indítékkal kezd váltakozni: az egyik a beletörődés a sötét gondolatba, hogy minden tett hiábavaló, hogy a halál a legnagyobb emberi teljesítményt is megsemmisíti („*Nem nyomozhatja-e képzeletünk a Sándor nemes porát, míg végre mint hordóakna tapasztát leli meg?*”), a másik a gondviselés kifürkészhetetlen akaratának elfogadása („*egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül*”). Az anyjától való elválás után Hamlet e három beállítódás közt hánykolódik, anélkül, hogy képes volna irányt szabni gondolati mozgásának, s csak a végkifejlet szakítja meg az oda-vissza csapódást a gondviselésben való megnyugvásnál (a végső szó a gondviselés elfogadásáé: „*Ha most történik: nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni; addig van*”).

Semmi kétség, van ebben a lezárásban valami kiengesztelő. A halálos párviadal előtt Hamlet az önmagával való megbékélés, a lelki nyugalom állapotába jut. Átalakulása mégsem egyértelmű előrelépés. A gondviselés elfogadásával Hamlet nemhogy a sorssal szembeni önállóság ideálja fölé emelkednék, *lemond* róla, hogy ezt az ideált a saját életében megvalósíthatná. Elveszti a reményt, hogy történetét a saját terve szerint alakíthatja. Nem hisz már benne, hogy tetteinek az ő akarata adhat értelmet; ezért bízza a gondviselés kifürkészhetetlen akaratára az értelemadást. A drámai cselekmény nem emelkedő, hanem hanyatló vonalú; az elején Hamlet a kezdeményező, ő teremti a helyzeteket, melyekre Claudius és emberei reagálni kénytelenek (s mily rémülten, micsoda tanácstalanságban!), az anyjával való találkozás után azonban immár Hamlet az, aki csak reagál ellenfeleinek kezdeményezéseire (igaz, minden ijedtség nélkül, a sztoikusok bölcs nyugalomával). Hamlet személyiségváltozása előkészíti a végső bukást – noha, mindjárt látni fogjuk, ez valódi tragikus bukás, magában hordja a katarzis felemelő és vigasztaló elemét.

VII

T. S. Eliot, aki HAMLET-esszéjében szintén a darab középpontjába állítja a fiú és az anya közötti külön drámát, azt írja, hogy épp az anya-fiú viszony centrális jelentősége miatt a HAMLET művészi fiaskó: Gertrud jellege ugyanis annyira „negatív és jelentéktelen”, hogy így az asszony „olyan érzést kelt Hamletben, amelyet ő maga valójában nem tud képviselni”. Ezért aztán „Hamlet azzal küszködik, hogy az anyja az oka undorának, de undorának nem megfelelő egyenértékese az anyja; Hamlet undora körülfojja őt, és túlfolyik rajta. Ennél fogva olyan érzés ez, amelyet képtelen megérteni, képtelen tárgyiasítani, s ezért továbbra is mérgezi az életet, és gátat szab a cselekvésnek”. Úgy vélem, Eliotnak majdnem mindenben igaza van. Az anya tette valóban undort vált ki Hamletből; Hamlet valóban képtelen megérteni és tárgyiasítani anyjával szembeni érzéseit; Gertrud valóban negatív és jelentéktelen alak, személyiségének súlya valóban nincs arányban az érzésekkel, melyeket Hamletben kelt. Ebből a képből azonban hiányzik néhány lényeges elem, melyek hozzáadása megfordítja az ítéletet. Először, Gertrud és Hamlet viszonya anya-fiú kapcsolat; Gertrud egyetlen emberi vonása, hogy szereti gyermekét, és Hamlet is – túl mindenben és mindennek ellenére – szereti az anyját. Másodszor, Hamlet természetesen szeretné visszakapni Gertrudot, de az asszony megtisztulását nem egyszerűen ezért, hanem a Hamlet-házért akarja, azért, hogy a Hamletokról lekerüljön a szégyenbélyeg. Harmadszor, Gertrud közönséges lény, de épp közönségességében olyasvalamit képvisel, ami a HAMLET világképe számára alapvető probléma: semmi távolságtartás nincs benne az emberben lakozó állatitól. Ő jeleníti meg Hamlet személyes világában az irracionális őselemet, mellyel a drámai birkózás folyik. Negyedszer, Gertrud viselkedésének konzekvenciák nélküli volta pontos tükörképe Hamlet vergődésének: ahogyan Hamlet képtelen lemondani arról is, hogy kivitelezze a nagybátyja elleni bosszút, meg arról is, hogy eltörölje a Hamletok szégyenét, ugyanúgy akarja Gertrud Claudius is, Hamletot is megtartani. Csak persze ami Hamlet esetében egy ízig-vérig erkölcsi lény meghasonlása, az Gertrudnál a tökéletes erkölcsi közömbösség tünete. Végezetül, a kettejük hasonló szerkezetű – bár egészen más emberi színvonalú – problémája között nem csupán strukturális analógia áll fenn; megfelelésüknek dinamikai jelentősége van, ez mozgatja a drámát a tragikus végkifejlet felé. Figyelemre méltó, hogy Hamlet akkor szúrja le a mérgezett karddal a királyt, amikor már tudja, hogy anyja halott, megmérgezték – s hogy épp Claudius mérgezte meg.

Hamlet tehát valóban olyan probléma fogságában vergődik, melyet képtelen kezelni, bár ez a probléma nem a „kor”, az „idő”, a „világ” dimenziójában van, hanem családi életében. Feladataira nem azért nincs megoldás, mert ő maga „radikális-univerzalizáló” módon túlértelmezi őket, hanem azért, mert atya azt kívánja tőle, hogy anyja életét kímélje meg – anyja pedig olyan, amilyen. De vergődése a megoldhatatlan feladat szorításában nem csupán azzal jár, hogy végestelen-végig halogatja a neki rendelt tett végrehajtását. A halogatás ebben a drámában valójában cselekvés. Az anyával kapcsolatos zavarodottság olyan akciókba sodorja Hamletot, melyek színről színre új lökést adnak a dráma kibontakozásának, anélkül, hogy maga a hős tisztában volna akár a tettek valódi indítékaival, akár következményeikkel.

Első lökés: Hamlet úgy dönt, hogy az udvar megtévesztésére tébolyt fog színlelni. Azt hiszi, hogy terveit leplezendő mímeli az örültet, de a színjátéknak valójában nincs ésszerű célja: nincs mögötte cselekvési terv. Hamlet valójában azért folyamodik az örültet maszkjához – mellesleg hol valódi elmeháborodottat, hol udvari bolondot játsz-

va –, mert kezelhetetlen helyzetében képtelen hallgatni arról, amiről nem volna szabad beszélnie. Úgy viselkedik, mint általában az öngyilkosság határára sodródott emberek, akiket életproblémájuk a magány fogságába zár, s akik kétségbeesetten próbálnak kitörni onnan, rákényszeríteni a világot, hogy figyeljen fel rájuk, amíg nem késő. Ezért aztán nemhogy elterelné magáról a gyanút, egyenesen fölhívja magára a figyelmet, s így ő maga provokálja ki a hallgatóság és intrikálás halálos játékát, mely egyre dagadva végül minden szereplő ellenőrzése alól kicsúszik.

Második lökés. Hamlet, láttuk, azzal megy a királyné lakosztályába, hogy ölni szeretne, de nem szabad ölnie. A tehetetlen indulat hatása alatt szinte eszét veszti, s az első gyanús jelle vad dühvel a kárpit mögé dőf, ahol Polonius rejtőzködik. Tettének rejtett rugóit megint csak nem ismeri, nem ismerheti. A büntető igazságszolgáltatás eszközeinek hiszi magát, mivel képtelen szembenézni vele, hogy értelmetlen, helyettesítő ölést hajtott végre: az agg tanácsnoknak valójában azért kellett meghalnia, mert a királyfit csaknem szétvető gyilkos düh valódi célpontján, a királynén nem csapódhat ki. S a céltalan és aránytalan cselekedet újabb lökést ad a tragédiának; Hamlet esküdt ellenségévé teszi Laertest, aki – később a királyfi is belátja – ugyanazon feladat elé kerül, mint ő maga: bosszút kell állnia apja gyilkosán.

Harmadik lökés. Apja és bátyja felszólítására Ophelia szakít Hamlettel. Rendes körülmények között Hamlet könnyedén átláthatná, hogy a lány nem hűtlenségből hagyja el (a királyfi nem tapasztalatlan kamasz: a történet idején harmincéves). De most nem képes mást látni a lány színe változásában, mint anyja árulásának tükörképét. A gyöngye Ophelia alakját céda, számító asszonnyá nagyítja fel. Hogy úrrá lehessen a vélt megcsalottság és megalázottság miatt érzett iszonyú fájdalomán, hideg kegyetlenséggel távolítja el magától szerelmét. Valódi érzései csak akkor törnek elő megint, amikor a lány már halott – de most persze őrvjögő túlhabszásban. Innen a jó ízlés határait sértő szópárbaj Laertessel a temetőjelenet során, amikor Hamlet beugrik Ophelia nyitott sírjába a leány fivére mellé, s azt kiáltozza, hogy „*Szerettem Opheliát; negyvenezer / Testvér szerelme, összefogva, nem / Ért az enyimmel*”. A leány szomorú sorsa végképp aláassa a háborgó Laertes erkölcsi ítélőképességét, mely legalább attól megóvhatta volna az egykori pajtást, most halálos ellenfelet, hogy az aljas cselszövésben részt vegyen.

Végezetül, amikor már kész a csapda, Hamlet még kitérhetne előle, hisz megérzi a veszélyt. De hiába inti Horatio, hogy ne fogadja el a párbajra szóló kihívást, ő a sztoikusok életbölcsségével hártja el a baráti jó tanácsot („*készen kell rá lenni: addig van*”). Mi már tudjuk, hogyan függ ez is össze a megoldhatatlan Gertrud-problémával. Hamlet válaszában ambivalenciájáról is szót ejtettünk már; arról tehát, hogy a királyfi szavai egyszerre fejezik ki a lemondást a sors kézbeveteléről és a megnyugvást a gondviselés mindent elrendező akaratában. De most, a végkifejlet felől visszatekintve még valamit hozzá kell tennünk korábbi megállapításainkhoz. Hamlet az utolsó pillanatig iránytű nélkül hanykolódik a sors térdre kényszerítésének szándéka („*rövid időn*” belül kitudódik Rosencrantz és Guildenstern halála, „*de a köz enyim*”), minden tett értelmetlen voltának elismerése („*Hát csak annyiba került táplálni e csontokat, hogy most tekézzenek velők?*”) és a gondviselés tervének elfogadása („*készen kell rá lenni: addig van*”) közt. Az utolsó szó azonban a gondviselés elfogadásáé, s ennek szimbolikus jelentősége van: a hős akkor jut el az önmagával való megbékélés állapotába, amikor a dráma is a megoldódás küszöbére érkezik. Hamlet belső drámája most már nyugvópontra juthat, mert a királyfi – ha nem is a saját terve szerint – eljuttatta az eseményeket addig a

helyzetig, melyben a külső dráma nyugvópontonra jut. Már csak arra van szükség, hogy ő maga, balsejtelmeivel dacolva, vállalja a halálos párviadalt.

Így tehát a cselekmény legfőbb mozgatója Hamlet, jóllehet olyan tettekkel készíti elő a végkifejletet, melyek indítékait nem érti, következményeit nem látja át. S miután a párbajra szóló kihívást elfogadta, a végzetes események megint csak nagyobbbrészt az ellenfél titkos terve és az azt keresztező vaksors szerint alakulnak. A királyfinak azért kell meghalnia, mert Laertes mérgezett tőrrel vív. Laertes halálát a véletlen – a fegyverek kicserélése – okozza. A királyné véletlenül iszik a Hamletnek szánt bürökpohárból. Egyedül a király halála tudható be Hamlet céltudatos cselekedetének. A neki rendelt tettet, mellyel az egészsznek kezdődnie kellett volna, csak akkor hajtja végre Hamlet, amikor már minden elvégeztetett.

Ez a kibontakozás a királyfi szemszögéből mégis győzelem. Megmagyarázom.

Csak az utolsó jelenet felől visszatekintve válik érthetővé, hogy amikor Hamlet felkiált, „*Kizököknt az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt*”, egy tragikus dilemmát villant föl, s csak a darab egészének ismeretében válik érthetővé, hogy miben áll a dilemma. Ha Dániában „*kizököknt az idő*”, akkor azt a dán királyfi született helyretolni: hiszen ő a legitim trónörökös. Ez a helyzet – „*ó, kárhozat!*” – a következő választás elé állítja őt.

Vagy eleget tesz a küldetésének, ravaszsággal és erőszakkal, tűzzel és vassal. Akkor övé lesz a trón és a dicsőség. De elveszti lényének jobbik, isteni felét. Az új fejedelemnek nem lehetnek erkölcsi kételyei. Ő nem nézheti, kit tesz tönkre, kit szed rá, kit küld halálba. Akár szenvedélyévé is válhat az emberi sorsokkal való játszadozás. Ha kezdetben volt benne érzék az emberélet értéke és az elemi tisztesség iránt, a végén már nem lehet.

Vagy pedig lemond a neki rendelt tett végrehajtásáról. Akkor megőrzi önmagát, elkerüli az erkölcsi áldozatot. De elveszti az esélyt, hogy a sorsot igájába hajtsa.

Korábban azt írtam: Hamlet szeme előtt kettős erkölcsi eszmény lebeg. Férfi akar lenni, aki nem játékszere, hanem ura a külső esetlegességeknek. És tudatos lény akar lenni, aki kordában tartja a belső esetlegességeket, állatias szenvedélyeit. A HAMLET egyik vezérlő gondolata szerint vannak élethelyzetek, amikor e két ideál egymás ellen fordulhat. Ilyen tragikus helyzetbe kerül az, akinek a legitimitáshiány világállapotában a „*kizököknt idő*” helyretolására kell vállalkoznia. Vagy megzabolazza a vaksorsot – de elveszti uralmát az énjében rejlő állati fölött. Vagy megőrzi az énje fölötti erkölcsi szuverenitását – de elbukik a sorssal való tusakodásban.

Ez a dilemma lebeg Hamlet fölött; ezt kell a hősnek dűlőre vinnie. Hamlet azonban nem úgy teszi föl a kérdést magának, hogy vagy a világrend helyreállítása, vagy a személyes integritás megőrzése. Ha ezzel a döntéssel küszködnék, ha a mű alapdilemmájának szarvai közt választana, akkor története átlagos tézisdráma lenne, nem az a világdramma, ami. Csakhogy Hamlet cselekedetei más rugóra járnak. Őt kibogozhatatlanul összebonyolódott feladatai sodorják magukkal – és csak utólag válik világossá, hogy merre is: kifelé a dilemmából, egy harmadik végkifejlet irányába.

Nem ő állítja helyre a rendet, de ő idézi elő az eseményeket, melyek során a káosz erői kölcsönösen megsemmisítik egymást. Nem alatta, de az általa előidézett katalizma eredményeként szilárdul meg a trón, ő tisztítja meg a terepet az új fejedelem számára. Ne feledjük: a „*kizököknt idő*”-t nem Fortinbras tolja helyre. S az, hogy nem ő tolja helyre, döntő hatással van az új királyság indulására. Dánia kivételes szerencséjére Fortinbras tiszta lappal indulhat (hogy mit fog ráírni, az már egy másik törté-

net). S Hamlet szerencséjére neki magának nem kell meghoznia az erkölcsi áldozatot, mely nélkül nem válhatott volna ő maga a rendteremtő új fejedelemmé.

Igaz, anyja kivételével a tragédia összes áldozatának halálában része van. Azonban Claudius megölni nem bűn. Laertes halálát akaratán és tudtán kívül okozza: a felelős nem ő, hanem maga Laertes, aki mérgezett tőrrel lép a pástra. Laertes hozzátartozóiért a haldokló Hamlet bűnbocsánatot nyer. Marad Rosencrantz és Guildenstern, akiknek megöletése valószínűleg nem állja ki a szükségesség és arányosság etikai próbáját, de akik mégiscsak hitvány résztvevői voltak a királyfi elleni összeesküvésnek. Hamlet joggal reméli, hogy ha Horatio híven elmondja történetét, a neve tisztára mosva fog ragyogni.

Az erkölcsi diadal nem tökéletes persze. Ha megértjük Hamlet tépelődéseit az emberi természet leküzdhetetlen kettősségéről, óhatatlanul azt kell gondolnunk: Fortinbras Dániájának rendje is veszélyeztetett rend lesz. Az emberben lakozó állat domesztikálható, de nem teljesen. A vigasztaló vég nem oszlatja el a rossz előérzeteket.

Hamlet szempontjából azonban ennél is fontosabb, hogy a győzelemnek hatalmas ára van. Nem csak az, hogy a királyfiból nem lesz dicsőséges fejedelem. Nem csak az, hogy belepusztul feladatainak teljesülésébe. Mint minden tragédiában, az események fölötti ellenőrzést itt is személytelen mechanizmusok veszik át. S ez Hamlet számára azt is jelenti, hogy a sors letaszítja választott erkölcsi pályájáról: a maga urából külső hatalmak eszközévé teszi. Nincs tisztában azzal, hogy mit miért csinál, s még kevésbé van áttekintése afölött, hogy tettei hogyan függenek össze az előtte tornyosuló feladatok megoldásával. Nem, Hamlet nem „*drága edény*”, melynek „*csak kedves virágokat lett volna szabad magába fogadnia*”, azonban mégis fölmerül a kérdés: nincs-e ki egyenlíthetetlen aránytalanság a hős és a neki tulajdonított kibontakozás között? Elég nagyszabású alak-e Hamlet ahhoz, hogy ő legyen az eget-földet megrázó tragédia mozgatója?

De hiszen tudjuk a választ. Van Hamletnek egy tulajdonsága, mely annyira fontos a dráma megértése szempontjából, hogy külön nem is kellett tárgyalnunk: óhatatlanul benne volt elemzésünk minden mozzanatában. Éppen csak meg kell neveznünk, hogy világos legyen, mi emeli Hamletot kortársai fölé.

A végzet nem csupán lefelé sodorja őt – meg is emeli személyiségét. Többszörösen összegabalyodott feladatai nem engedik meg, hogy próbát tegyen magával mint új fejedelemmel, de felkínálnak neki egy másik lehetőséget: az emberi létezés alapvető metafizikai és erkölcsi kérdései felé fordítják a figyelmét. „*Lenni vagy nem lenni*”-monológjában Hamlet azzal magyarázza tétlenségét, hogy a gondolkodás tartja vissza a cselekvéstől („...az öntudat / Belőlünk mind gyávat csinál, / S az elszántság természetes színét / A gondolat halványra betegíti”). Ez egyike a főhős önismereti tévedéseinek. Ő nem azért nem cselekszik, mert töpreng, hanem azért töpreng és tépelődik, mert egy tarthatatlan világhelyzetben nem kínálkoznak tervezhető, áttekinthető cselekvési lehetőségek a számára. A lét alapkérdései, melyeknek rendes körülmények között nem sok figyelmet szentelünk, akkor fogalmazódnak meg bennünk, ha olyan helyzetekbe kerülünk, amikor semmi sem magától értetődő. De még ilyenkor is csak abban az emberben fogalmazódnak meg, akiben van hajlandóság a kételkedésre. Nem tudjuk, megvölt-e Hamletban az anyag a sikeres új fejedelemhez, azt azonban tudjuk, hogy a gondolkodó lényhez megvölt benne az anyag. Ha jellemének van állandó, egyértelmű vonása, a kételyre való készség biztosan az. A kételkedő ember óhatatlanul elmarad az új fejedelem mögött abban, hogy el sem jut a hatalom megszerzésének kísérletéig.

Ugyanakkor bizvást mondhatjuk: fölötte áll a fejedelemnek az emberi élet és a kor problémáihoz való viszony komolysága és elmélyültsége terén. S fölötte áll a darab összes többi szereplőjének is. Hamlet alakját gondolkodásmódja magasztja föl a tragédia csúcspontjára; az a készsége, hogy a helsingőri udvar hatalmi játszmájában az emberi léthelyzet végső dilemmáinak tükrét pillantsa meg.

S ezzel megérkezünk jelen írás utolsó, még nyitva álló kérdéséhez: mi a dráma értelme (ha így magyarázzuk); mit jelent a HAMLET nekünk, négyszáz évvel későbbi befogadóink?

VIII

Fodor Géza szerint – idéztük már az első szakaszban – úgy érdemes néznünk a HAMLET-ra, mint „*az első par excellence értelmiségi drámá*”-ra, sőt „*a paradeigmatikus értelmiségi drámá*”-ra. Hamlet tragédiája az értelmiségre jellemző szemlélet és magatartás, a „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” veszélyességét világítja meg, állítja Fodor Géza. Ezt a tézist mostanáig félretettük. Most már belevághatunk a vizsgálatába.

Amit Fodor Géza „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*”-nak nevez, arról mondtam én az imént, hogy Hamletot a tragédia magaslataira emeli. De miért „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” ez? Mire utal a megnevezés? A válasz nem kézenfekvő.

Ha a hangsúly az univerzalizáláson van, akkor az újkori gondolkodás racionalizmusával kell összefüggésbe hoznunk Hamlet szemléletét: azzal az igénnyel tehát, hogy a világ megértésében ne álljunk meg készen talált helyi hagyományoknál, hanem egyetemes érvényű elveket állítsunk föl, s azokhoz mérjük társadalmunk valóságát. Ebben a perspektívában Hamlet a „kritikai értelmiség” előfutáraként jelenik meg.

Ha viszont szemléletének „*szimptomatikus*” természetén van a hangsúly, akkor inkább arra a magatartásra kell gondolnunk, melynek jellegzetes képviselőit Bibó István „*túlfeszített lényeglátók*”-nak nevezte. Fodor Géza egy helyütt azt írja, hogy „*a művészet az a terület, ahol a radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód termékenyebb lehet, mint amilyen veszélyes*” (38) – ez inkább a „*szimptomatikus*” gondolkodásra utalhat, mint a racionális kritikára. Mert a „*túlfeszített lényeglátók*” világszemléletéről és magatartásáról valóban elmondható, hogy a művészet körén belül „*termékenyebb lehet, mint amilyen veszélyes*”, ám e körön kívül könnyen válik veszedelmessé. Nekem azonban úgy tűnik, Hamlet „*túlfeszített lényeglátó*”-ként való jellemzése nehezen volna tartható.

Hiszen ha igaz is, hogy Hamlet látásmódja „*szimptomatikus*”, az is igaz, hogy az egész dráma szemlélete az. Mint már említettem, Hamlet egy költői mű főhőse, nem költői ihlettségű ember a való világból. A dráma alakjai közül egyedül őt jellemzi a képesség, hogy egyben lássa az egyéni jellemek, tettek és helyzetek tüneteit a világ általános állapotával. Egyedül Hamlet látásmódja egynemű a dráma valóságával, egyedül ő tudja *gondolatokba önteni* azt, amit – az ő szavai szerint – a színészek *csinálnak*, „*tükröt tartani a természetnek*”, felmutatva „*az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát*”. Ez inkább a racionális kritika természetének felel meg; persze egy költői mű közegébe transzformálva.

De ha így értjük, akkor viszont az lesz megmagyarázhatatlan, miért volna veszélyes a „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*”. Akik a racionális társadalomkritikát veszélyesnek tartják, azt szokták mondani, hogy a fennálló viszonyok következetes szembesítése egyetemes érvényű erkölcsi elvekkel és a nekik megfelelő rend eszméjé-

vel a totális diktatúra kockázatát vonja maga után. A XX. század totalitarizmusaiért a XVIII. század felvilágosodását teszik felelőssé.

Azonban, először is, a HAMLET alkalmatlan anyag e nézet megjelenítésére. Világszemlélete nem űzi Hamletot a külvilág totális meghódítása felé. Ha ez a szemlélet kockázatos, elsősorban őrá magára nézve az. Dánia számára a tragikus végkifejlet egyáltalán nem veszélyes. Ellenkezőleg: a lehető legkedvezőbb módon zárja le a legitimitáshiány állapotát. Hamlet tragédiájára nem Robespierre és Lenin árnyéka vetül, hanem Machiavellié.

Másodszor, túl azon, mire alkalmas a HAMLET anyaga: a felvilágosodás racionalizmusa és a totalitarizmus között nincs logikai kapcsolat. A „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” önmagában egyáltalán nem veszélyes. Veszélyes lehet persze, ha a világ totális átalakításának programja fennakad a részérdekek közegellenállásán, s a program megvalósítására törekvő hatalmat a kudarcok az erőszak eszkáálása felé sodorják. De erre csak olyan eszme buzdíthat, mely nem ismeri vagy egyenesen elveti a normatív korlátokat – az emberi jogokat –, melyek útját állják a hatalom diktatórikus felhasználásának. Az az utópia, melyben helye van az egyén jogainak, autonómiájának és méltóságának, nem engedi meg, hogy képviselői az eszme nevében totális uralomra törjenek. Az az utópia pedig, melyben a jogoknak, az autonómiának és méltóságnak nincs helye, nemcsak a gyakorlati megvalósítás során válik veszélyessé: mint utópia is elutasítandó.

Tehát Hamletban vagy a „*túlfeszített lényeglátók*” előfutárát látjuk; akkor szemlélete és magatartása veszélyes – csak hogy nem hozható összhangba a dráma anyagával. Vagy a racionalizmus szellemét képviselő, „kritikai értelmiség” előfutárát látjuk benne; akkor olvasatunk közelebb lesz a dráma lényeges tényeihez – de azt fogjuk találni, hogy a Hamlet által megjelenített szemlélet és magatartás egyáltalán nem veszélyes. Ellenkezőleg: termékeny és ugyanakkor *veszélyeztetett*.

Kétségtelen, a most lezáruló XX. század súlyos tanulságai közé tartozik, hogy totalitárius mozgalmak nemcsak nyíltan irracionalista ideológiákból meríthetnek – a racionalizmus melletti elköteleződés önmagában még nem biztosíték a diktatúra csábítása ellen. De ez nem jelenti, hogy maga a racionalizmus űzne a totális diktatúra felé.

Viszont radikális-univerzalisztikus igénnyel lemondani a racionalizmusról: ez bizony veszélyeket rejt magában. Hogyan utasíthatnánk el a totalitarizmust, ha nem állítanánk, hogy a szabadság és egyenlőség elvei, az autonómia és az emberi jogok normái érvényes normák? Még hozzá nem az angolszász kultúrák „lokális” összefüggésében, hanem „univerzálisan”. Hogyan helyeselhethetünk a VARÁZSFUVOLA világképét, hogyan fordulhatnánk szembe a sarastrói világ relativista dekonstrukciójával?

A jobb- és baloldali totalitarizmusok ma – belülről legalábbis – nem fenyegetik az európai civilizációt. Ellenben fenyegeti az elbizonytalanodás, amit a „*radikális-univerzalisztikus látás- és gondolkodásmód*” elutasítása okoz, mert ez a racionális kritikának, az érvelésnek, az erkölcsi igazságnak az igényét adja fel. Véleményem szerint ebből érdemes kiindulni, amikor azt kérdezzük: mi a HAMLET jelentése ma?

Világunkban a kritikai gondolkodás a politikai folyamatok peremére szorulhat. Nem a modern intézmények totalitárius elfajulásától kell ma tartani, hanem attól, hogy a szemhatár hozzáigazodik az átlagos szavazó átlagos igényeit megcélzó pártprogramokhoz, a kisszerű ígéretkező, az elvi politika elsorvadásához. Hamlet mai utódának élete nincs veszélyben, de nagyobb magány leselkedik rá, mint a dán királyfira. Azzal kell számolnia, hogy különös beszéde és viselkedése még csak föl sem hívja

rá a figyelmet, s azok, akiken a politikai döntések múlnak, meg sem próbálják kifürkészni különtségének titkát.

Innen nézve a HAMLET valóban úgy olvasható, mint „*az első par excellence értelmiségi dráma*”. Hamletot szinte teljes magányosságra ítéli gondolkodásának kétségbeesett következetessége – ebben gyökerezik problémájának strukturális rokonsága a modern értelmiség problémájával. És mégis: Hamlet, akinek világnézeti tépelődéseire környezet nem ér föl, mindazonáltal rákényszeríti a körülötte lévő embereket, hogy kivétel nélkül az ő rejtélyének megfejtésével foglalkozzanak, hogy mind vele akarjanak tisztába jönni, s a tőle várható lépésekhez igazítsák akcióikat, s az ellene szőtt ármánnyal viaskodva új fordulatot ad a dolgok menetének – ha nem is azt, amelyet célul tűzne maga elé, mindenképpen olyat, melyet vállalni lehet.

Ez a történet két fontos vonatkozásban különbözik attól, ahogyan napjainkban játszódna. Egyrészt, Hamlet értelmiségi ugyan – Shakespeare fontosnak tartja beleszőni a történetbe, hogy hőse egyetemi tanulmányokat folytatott Wittenbergában, a protestáns teológia fellegrárában –, azonban nem csupán értelmiségi. Ő mindenekelőtt trónörökös; ez ad súlyt különös szavainak és viselkedésének. Az udvar nem azon töri magát, hogy Hamlet világnézeti meghasonlásának jusson a végére; azt akarja kifürkészni, vajon milyen terveket sző Hamlet – a potenciális trónkövetelő – a király ellen. A modern értelmiségi nem rendelkezik ilyen ütőkártyákkal. De ez csak az anyag és a hozzá igazodó megformálás különbsége; a dráma mai *jelentését* nem érinti. Mert ahogy Hamlet nem eszköztelen a környezetével szemben, úgy kései utóda sem teljesen az, csak persze mások az eszközei. Alkotmányos demokráciákban a politikai intézmények legitimitása erkölcsi elveken nyugszik, a szabadság, egyenlőség, az emberi jogok, a népszuverenitás, a polgárok javát szolgáló állam eszméin. Csökkenti az intézmények legitimitását, zavart és rossz közérzetet okoz, ha működésük érzékelhetően eltér attól, amit ezek az elvek kívánnának. Az értelmiségi újra és újra megkísérelheti, hogy erre a zavarra és rossz érzésre apelláljon. Hiába szorult ki meghatározó szerepköréből – még mindig meglepetést okozhat.

Másrészt azonban Hamlet abban sem hasonlít a mi korunk értelmiségijére, hogy neki születéstől reá háruló feladata (nem csupán választott célja) van, és ez a feladat nem részleges. Nem abban áll, hogy itt-ott előbbre vigye a világ ügyét, hanem abban, hogy helyretolja a „kizökkent idő”-t. A helyzet, mellyel szembe találja magát, az egyetemes káosz, a vaksors és az általános bűnösség állapota. A helyzet, melybe a dolgokat vissza kellene lendítenie, ennek a romlott, rossz állapotnak a szöges ellentéte: a kozmikus rend, a kiszámítható szokások és az erény birodalma. Élete a fedezet a vállalkozásra. A mai tétek – legalábbis a világnak azon a részén, ahová tartoznunk megadott – nagyságrendekkel kisebbek. A mi konfliktusaink jól körülhatárolt részletekre korlátozódnak; nem fogják át az egészet; mérhető, parciális kockázatokkal járnak. És nincs a szerkezetükben semmi, ami ezt a súlycsökkenést kiegyenlítené. A számunkra adott döntési lehetőségek jellemzői közt nem találunk olyat, mely mintegy a helyettesítője lehetne a hamleti „*nagyszerű, fontos merény*” tulajdonságainak.

Nem tragikus korban élünk. Társadalmunk intézményeibe be van építve a lehetőség az önkorrakcióra, a kielégítetlen igényekhez való alkalmazkodásra – vagy azok semlegesítésére. Itt, Kelet-Európában még az új rendre való átmenet is önkorrakciók és megállapodások útján valósult meg, nem eget-földet megrázó kataklizmaként. Ebben a közegben Hamlet és Fortinbras nem riválisai egymásnak. Ki van jelölve a politikai hatalom helye és a kritikai gondolkodás helye. Intézményes munkamegosztás

választja el a kettőt, s a köztük lévő határvonalat a szabadságjogok együttese védi. Helyesljük, legitimnek ismerjük el ezt a rendet, az alkotmányos demokráciáét. Azonban szorongva érzékeljük, hogy meghonosodásának ára van.

Így hát Hamlet sorsának tragikus nagysága a mi számunkra nem a dráma behelyettesíthető kulturális anyagához tartozik, hanem az anyag közvetítette jelentéséhez. Arra figyelmeztet, hogy nagyot nyertünk ugyan a tragikus világhelyzetek meghaladásával, de el is veszítettünk valamit: azt az esélyt, hogy problémáinkat a tragikus hősökre jellemző következetességgel állítsuk föl és küzdjük végig. Arra int, hogy a világhoz, az emberi együttéléshez, az egyén önmegvalósításának lehetőségeihez való viszonyunk reménytelenül kiüresedik, ha nem őrizzük meg magunkban a tehetséget, hogy részleges konfliktusainkat legalább gondolatban az egész szemszögéből – a nagy világdramák perspektívájából – közelítsük meg.

Ezért mi, a HAMLET kései befogadói különösen érzékenyek kell legyünk a dráma befejezésére. A haldokló Hamlet arra kéri Horatiót, maradjon életben még egy ideig, hogy híven elmondja az utókornak barátja „esetét”. Horatio ezt meg is ígéri, utolsó szavaival Hamlet mégis azt mondja: „*A többi néma csend.*” Már nincs ideje – s talán maga sem tudná – megfogalmazni, mi az, ami akkor is a csönd homályába vész, ha Horatio minden részletet híven elbeszél.

„*The rest is silence*” – Hamlet végszava még egyszer visszautal a hős alakjának és sorsának talányosságára. Azonban egyetértek Fodor Gézával: e mondat jelentése nem az, hogy „*a lényeg kimondhatatlan*” volna (36); nem az, hogy a dráma tanulsága szerint Hamlet rejtélyét eleve lehetetlen lenne megfejteni. Nem is arra a reziduális homályra utal, mely a hamleti probléma mibenlétének átvilágítása után még mindig körülengeli hőszűnt. Vagy nem csak arra. Hanem inkább arra – vagy legalább arra is –, hogy Hamlettel együtt sírba száll az egyetemes világlátás, mely az övé volt, s melynek híján történetéből épp a legfontosabb válik hozzáférhetlenné. A tragédiának vége, s a nem tragikus utókor többé nem ér föl hozzá. Ezt jeleníti meg a jól látható, pontosabban hallható ellentét „*a többi néma csend*” és a rá következő, ceremóniális zajok között.

Fodor Géza szavaival: „*Azt, hogy a hamleti tapasztalatok és a sztori megérthetősége között kicsoda szintkülönbség van, érzékletesen fejezi ki, hogy a »the rest is silence« kijelentés után hangképzetek és -effektusok halmozásával ér véget a darab. Horatio rögtön így búcsúzik Hamlettől: »Nyugosson angyal éneklő sereg!« Aztán dobszó hallatszik. Végül Fortinbras zárszava: »Útján kövesse harci tisztelet. / Harsogjon a zene... Menj, lőjenek sort!« Tüzérségi sortűz» (35).*